

ISSN 2227-6521

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

# ВІСНИК

ХАРКІВСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО  
УНІВЕРСИТЕТУ імені В.Н. КАРАЗІНА

---

Visnyk of V. N. Karazin Kharkiv National University

Серія

“Соціологічні дослідження  
сучасного суспільства:  
методологія, теорія, методи”

Series

“Sociological studies  
of contemporary society:  
methodology, theory, methods”

Випуск 46

*Заснован 1983 р.*

Харків  
2021

У Віснику опубліковані результати теоретичних та емпіричних досліджень сучасного суспільства відомих українських та зарубіжних учених, а також молодих науковців. Акцентовано увагу на актуальних проблемах та перспективах розвитку пострадянської соціології в умовах соціальних невизначеностей. Для науковців, викладачів, студентів та аспірантів соціологічних спеціальностей та всіх, хто цікавиться соціологічною проблематикою. Видання включено до Переліку наукових фахових видань України (спеціальність – 054) з присвоєнням категорії «Б» (згідно Наказу МОН №409 від 17.03.2020).

Затверджено до друку рішенням Вченої ради Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна (протокол №7 від 29.06.2021 р.)

**Головний редактор:**

**Філіпцова Ольга Аркадіївна** – кандидатка соціологічних наук, доцентка, доцентка кафедри соціології Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, Україна.

**Відповідальний редактор:**

**Сокурянська Людмила Георгіївна** – докторка соціологічних наук, професорка, в. о. завідувачки кафедри соціології Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, Україна.

**Технічний секретар:**

**Остроухова Анна Сергіївна** – фахівець I категорії кафедри соціології соціологічного факультету Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, Україна.

**Редакційна колегія:**

**Бакіров Віль Савбанович** – доктор соціологічних наук, академік НАН України, професор кафедри прикладної соціології та соціальних комунікацій, ректор Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, Україна;

**Батасва Катерина Вікторівна** – докторка філософських наук, доцентка, професорка кафедри соціології Харківського гуманітарного університету «Народна українська академія», Україна;

**Голіков Олександр Сергійович** – доктор соціологічних наук, доцент, доцент кафедри соціології Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, Україна;

**Зелінська Марія** – докторка гуманітарних наук у галузі соціології, професорка, Інститут соціології Університету Зеленої Гури, Зелена Гура, Польща;

**Клочко Маріанна** – докторка філософії в галузі соціології, професорка кафедри соціології Державного університету штату Огайо, США;

**Лисиця Надія Михайлівна** – докторка соціологічних наук, професорка кафедри економіки та маркетингу Харківського національного економічного університету імені С. Кузнеця, Україна;

**Марценюк Тамара Олегівна** – кандидатка соціологічних наук, доцентка кафедри соціології Національного університету «Києво-Могилянська академія», Україна;

**Меншиков Володимир** – доктор соціологічних наук, професор, Директор Центру соціальних досліджень Інституту гуманітарних та соціальних наук Університету Даугавпілса, Латвія;

**Ніколаєвський Валерій Миколайович** – кандидат філософських наук, доцент, професор кафедри соціології, Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна, Україна;

**Ротман Давид Генрихович** – доктор соціологічних наук, професор, Білоруський державний університет, Мінськ, Республіка Білорусь;

**Рущенко Ігор Петрович** – доктор соціологічних наук, професор, професор кафедри соціології та політології Національного технічного університету «Харківський політехнічний інститут», Україна;

**Сердюк Олексій Олександрович** – кандидат соціологічних наук, заступник завідувача науково-дослідної лабораторії з проблем протидії злочинності Харківського національного університету внутрішніх справ, Україна;

**Сорока Юлія Георгіївна** – докторка соціологічних наук, доцентка, професорка кафедри соціології Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, Україна;

**Тітаренко Лариса Григорівна** – докторка соціологічних наук, професорка, професорка кафедри соціології факультету філософії та соціальних наук Білоруського державного університету, Мінськ, Республіка Білорусь;

**Щудло Світлана Андріївна** – докторка соціологічних наук, професорка, завідувачка кафедри правознавства, соціології та політології Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка, Україна.

**Адреса редакційної колегії:**

61022, Харків, майдан Свободи, 6, Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна, соціологічний факультет.

Тел.: 707-53-89; 707-54-90

e-mail: socioedition@karazin.ua

<http://periodicals.karazin.ua/ssms>

**Статті пройшли внутрішнє та зовнішнє рецензування**

Свідоцтво про державну реєстрацію КВ № 21558-11458Р від 21.08.2015

The Visnyk presents the results of theoretical and empirical studies of modern society from well-known Ukrainian and foreign scientists, as well as young scientists. The attention is focused on the actual problems and perspectives of post-Soviet sociology development in social uncertainty conditions. It is intended for scientists, lecturers, students and postgraduates of sociological specialties and all those interested in sociological issues.

Visnyk of V. N. Karazin Kharkiv National University Series «Sociological studies of contemporary society: methodology, theory methods» is a specialized edition in sociology (Order of the Ministry of education and science of Ukraine from 17.03.2020, No. 409). Published by the decision of the Academic Council of V. N. Karazin Kharkiv National University (Protocol №7 dated 29 June 2021)

**Chief Editor:**

**Filippova Olga** – PhD in Sociology, Associate Professor, Department of Sociology, V. N. Karazin Kharkiv National University, Ukraine.

**Assistant Editor**

**Sokurianska Liudmyla** – Doctor of Sciences (Sociology), Full Professor, Head of the Department of Sociology V. N. Karazin Kharkiv National University, Ukraine.

**Technical secretary**

**Ostroukhova Anna** – Department of Sociology, V. N. Karazin Kharkiv National University, Ukraine.

**Editorial Board**

**Bakirov Vil** – Doctor of Sciences (Sociology), Full Professor, Academician of the National Academy of Sciences of Ukraine, Corresponding Member of the Academy Pedagogical Sciences of Ukraine, President of the V. N. Karazin Kharkiv National University, Ukraine;

**Bataeva Katherina** – Doctor of Philosophy Science, Associate Professor, Professor of Department of Sociology, Kharkiv Humanitarian University «People's Ukrainian Academy», Ukraine;

**Golikov Oleksandr** – Doctor of Sciences (Sociology), Associate professor, Department of Sociology V. N. Karazin Kharkiv National University, Ukraine;

**Klochko Marianna** – PhD (Sociology), Associate Professor, Sociology Department, The Ohio State University, Marion (USA);

**Lysytsia Nadiia** – Doctor of Science (Sociology), Full Professor, Department of Economics and Marketing, Simon Kuznets Kharkiv National University of Economics, Ukraine;

**Martsenyuk Tamara** – PhD (Sociology), Associate professor, department of Sociology, National University of Kyiv-Mohyla Academy, Ukraine;

**Nikolayevskyy Valeriy** – PhD (Philosophy), Associate professor, Department of Sociology V. N. Karazin Kharkiv National University, Ukraine;

**Menshikov Vladimir** – Doctor of Sociology, Professor, Director of the Center for Social Research, Institute of Humanities and Social Sciences, Daugavpils University, Latvia;

**Rotman David** – Doctor of Science (Sociology), Full Professor, Belarusian State University, Minsk, Republic of Belarus;

**Ruschenko Igor** – Doctor of Science (Sociology), Full Professor, Department of Sociology and Political Science National Technical University «Kharkiv Polytechnic Institute», Ukraine;

**Serdiuk Oleksii** – PhD (in Sociology), Deputy Head of Scientific-Research Lab of Crime Enforcement of Kharkiv National University of Internal Affairs, Kharkiv National University of Internal Affairs, Ukraine;

**Shchudlo Svitlana** – Doctor of Science (Sociology), Full Professor, Head of the Department of Law, Sociology and Political Science, Drohobych Ivan Franko State Pedagogical University, Ukraine;

**Soroka Yuliya** – Doctor of Science (Sociology), Associate Professor, Department of Sociology N. V. Karazin Kharkiv National University, Ukraine;

**Zielińska Maria** – PhD in Sociology, Associate Professor, Faculty of Pedagogy, Psychology and Sociology, Institute of Sociology, University of Zielona Gora, Zielona Góra, Poland.

**Contacts:**

6, Svobody sq., Kharkiv, 61022, Ukraine

phones (+38-057) 707-53-89, (+38-057) 707-54-90; fax (+38-057) 714-14-08;

e-mail: [socioedition@karazin.ua](mailto:socioedition@karazin.ua) <http://periodicals.karazin.ua/ssms>

The Peer-reviewed Journal

Registration license KB № 21558-11458P dated 21.08.2015

**ЗМІСТ**

<b>Зміст</b>	<b>4</b>
<b>Содержание</b>	<b>5</b>
<b>Contents</b>	<b>6</b>
<b>РОЗДІЛ 1</b>	
<b>ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ПРОБЛЕМИ СОЦІОЛОГІЇ</b>	
<b>Бакіров В. С.</b> Богдан Кістяківський і соціологія	<b>7</b>
<b>РОЗДІЛ 2</b>	
<b>ЕМПІРИЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ СУЧАСНОГО СУСПІЛЬСТВА</b>	
<b>Гоманюк М., Даниленко І., Маркелюк А.</b> Довготривале безробіття та економічна неактивність в Україні: соціологічний вимір	<b>19</b>
<b>Широкова М. С.</b> Споживання послуг як процес спільного творення цінності в епоху діджиталізації	<b>31</b>
<b>Заремба-Косович Г. Р.</b> Між героїзмом та маргінальністю: досвіди матерів дітей з інвалідністю внаслідок інтелектуальних порушень	<b>38</b>
<b>ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОБЛЕМ МОЛОДІ ТА ОСВІТИ</b>	
<b>Сокурянська Л. Г., Голіков О. С., Аніпченко С. М.</b> Вища школа в динамічних умовах (пост)сучасності: чи є місія? (за результатами фокусованих групових інтерв'ю)	<b>50</b>
<b>Лапан Т. Д., Кудринська Г. І.</b> Ровесники незалежності в сучасній російсько-українській війні	<b>60</b>
<b>Вимоги до публікацій</b>	<b>70</b>
<b>Соціологічний факультет Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна</b>	<b>71</b>

## СОДЕРЖАНИЕ

<b>Зміст</b>	<b>4</b>
<b>Содержание</b>	<b>5</b>
<b>Contents</b>	<b>6</b>
<b>РАЗДЕЛ 1</b>	
<b>ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЕ ПРОБЛЕМЫ СОЦИОЛОГИИ</b>	
<b>Бакиров В. С.</b> Богдан Кистяковский и социология	<b>7</b>
<b>РАЗДЕЛ 2</b>	
<b>ЭМПИРИЧЕСКИЕ ИССЛЕДОВАНИЯ СОВРЕМЕННОГО ОБЩЕСТВА</b>	
<b>Гоманюк Н., Даниленко И., Маркелюк А.</b> Долговременная безработица и экономическая неактивность в Украине в социологическом измерении	<b>19</b>
<b>Широкова М. С.</b> Потребление услуг как процесс совместного создания ценности в эпоху диджитализации	<b>31</b>
<b>Заремба-Косович А. Р.</b> Между героизмом и маргинальностью: опыты матерей детей с инвалидностью в результате интеллектуальных нарушений	<b>38</b>
<b>ИССЛЕДОВАНИЕ ПРОБЛЕМ МОЛОДЕЖИ И ОБРАЗОВАНИЯ</b>	
<b>Сокурская Л. Г., Голиков А. С., Анипченко С. Н.</b> Высшая школа в динамических условиях (пост)современности: есть ли миссия? (по результатам фокусированных групповых интервью)	<b>50</b>
<b>Лапан Т. Д., Кудринська А. И.</b> Сверстники независимости в современной русско-украинской войне	<b>60</b>
Требования к публикациям	<b>70</b>
Социологический факультет Харьковского национального университета имени В. Н. Каразина	<b>71</b>

## CONTENTS

<b>Зміст</b>	<b>4</b>
<b>Содержание</b>	<b>5</b>
<b>Contents</b>	<b>6</b>
<b>THEORETICAL AND METHODOLOGICAL PROBLEMS OF SOCIOLOGY</b>	
<b>Bakirov V. Bohdan Kistyakivsky and Sociology</b>	<b>7</b>
<b>EMPIRICAL RESEARCHES OF MODERN SOCIETY</b>	
<b>Homanyuk M., Danylenko I., Markeliuk A. Long-Term Unemployment and Economic Inactivity in Ukraine in the Sociological Dimension</b>	<b>19</b>
<b>Shyroкова M. Consumption of Services as a Process of Value Co-Creation in the Age of Digitalization</b>	<b>31</b>
<b>Zaremba-Kosovych H. Between Heroism and Marginality: Experiences of Mothers of Children with Intellectual Disabilities</b>	<b>38</b>
<b>RESEARCH ON THE PROBLEM OF YOUTH AND EDUCATION</b>	
<b>Sokuryanska L., Golikov A., Anipchenko S. Higher Education in Dynamic Conditions of (Post)Modernity: is there a Mission? (Based on the Results of Focused Group Interviews)</b>	<b>50</b>
<b>Lapan T., Kudrynska A. Independence's Counterparts in the Modern Russian-Ukrainian War</b>	<b>60</b>
<b>The Requirements to the Publication</b>	<b>70</b>
<b>Department of Sociology V. N. Karazin Kharkiv National University</b>	<b>71</b>

## РОЗДІЛ 1

## ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ПРОБЛЕМИ СОЦІОЛОГІЇ

УДК 316.2:929Кістяківський

DOI: 10.26565/2227-6521-2021-46-01

## БОГДАН КІСТЯКІВСЬКИЙ І СОЦІОЛОГІЯ

**Бакіров Віль Савбанович** – доктор соціологічних наук, професор, академік НАН України, професор кафедри прикладної соціології та соціальних комунікацій соціологічного факультету Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна, майдан Свободи 4, Харків, 61022, Україна, e-mail: bakirov.vil@gmail.com ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0001-5110-3403>

*У статті розглянуто соціологічні погляди Б. Кістяківського, його місце і роль в історії соціологічної думки. Простежено життєвий шлях науковця, становлення та еволюція його наукових інтересів. Показано, що формування соціологічних поглядів Б. Кістяківського відбувалося не в російському академічному середовищі, насиченому народницькими ідеалами, позитивістськими концепціями і, певною мірою, ідеями «легального марксизму», а в контексті впливових напрямів західноєвропейської соціологічної думки і соціальної психології, представлених у роботах Г. Зіммеля, М. Вебера, Г. Тарда, В. Вундта, а також філософського неокантіанства (Г. Ріккерт, В. Віндельбанд). Неокантіанські філософські ідеї та настрої, а також західноєвропейські юридичні доктрини, з якими Б. Кістяківський ознайомився під час навчання і роботи в німецьких університетах, визначили його фундаментальний інтерес до методології соціального пізнання, до соціології права, до конституціоналізму як квінтесенції демократичної правової культури. Під впливом неокантіанства Б. Кістяківський заглибився у дослідження специфіки наукового пізнання соціальних явищ, одним із перших (якщо не першим) у світовій соціології зробив спробу системного логіко-методологічного усвідомлення соціального пізнання як такого та соціологічної науки, зокрема. Проаналізовано позиції Б. Кістяківського щодо різних тлумачень суті і завдань соціології як науки. Висвітлено його внесок у розробку логіко-методологічних засад соціологічного пізнання, критику суб'єктивізму та натуралізму в соціологічній науці; його пропозиції щодо подолання кризового стану соціальних наук; запропоноване ним рішення проблеми співвідносності соціальної необхідності та свідомої діяльності людей. Показано ставлення Б. Кістяківського до українського питання, його відданість українській культурі, роль у створенні Української академії наук.*

**Ключові слова:** соціологія, наука, логіка, методологія, соціальні закони, держава, суспільство, право, можливість, необхідність, зобов'язання.

## BOHDAN KISTYAKIVSKY AND SOCIOLOGY

**Bakirov Vil** – Doctor of Science (Sociology), Full Professor, Academism of NAS of Ukraine, Professor of the Department of Applied Sociology and Social Communication V. N. Karazin Kharkiv National University, Svobody Sq. 4, Kharkiv, 61022, Ukraine, e-mail: bakirov.vil@gmail.com ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0001-5110-3403>

*The article examines the sociological views of B. Kistyakivsky, his place and role in the history of sociological thought. The scientist's life path, formation and evolution of his scientific interests are traced. It is shown that the formation of B. Kistyakivsky's sociological views did not take place in the Russian academic environment, saturated with populist ideals, positivist concepts and, to some extent, the ideas of "legal Marxism", but in the context of the influential trends of Western European sociological thought and social psychology represented by G. Simmel, M. Weber, G. Tarde, W. Wundt, as well as philosophical neo-Kantianism (G. Rickert, W. Windelband), Neo-Kantian philosophical ideas and attitudes, Western European legal doctrines, which Kistyakivsky became familiar with during his studies at German universities determined his fundamental interest in the methodology of social cognition, in the sociology of law, in constitutionalism as the quintessence of democratic legal culture. Under the influence of neo-Kantianism, B. Kistyakivsky delved into the specifics of scientific knowledge of social phenomena, he was one of the first (if not the first) in world sociology to attempt a systemic logical and methodological awareness of social cognition as such and sociological science in particular. The positions of B. Kistiakivskiy regarding various interpretations of the essence and tasks of sociology as a science were analyzed. His contribution to the development of the logical and methodological foundations of sociological knowledge, criticism of*

*subjectivism and naturalism in sociological science, his proposals for overcoming the crisis state of social sciences, and his proposed solution to the problem of combining social necessity and conscious human activity are highlighted. The attitude of B. Kistyakivsky to the Ukrainian question, his dedication to Ukrainian culture, his role in the creation of the Ukrainian Academy of Sciences is shown.*

**Keywords:** sociology, science, logic, methodology, social laws, state, society, law, opportunity, necessity, obligation.

### **Постановка проблеми та ступінь її розробленості**

Богдан Кістяківський є одним із найбільш недооцінених українських соціальних вчених, хоча він, безсумнівно, належить до мислителів, чийми зусиллями створювалася соціологія як наука. Творчості Б. Кістяківського в українській науковій літературі, на жаль, присвячено небагато публікацій. Це, перш за все, робота М. П. Василенка «Академік Богдан Олександрович Кістяківський» [1]. Це декілька статей про його юридичні та філософські ідеї та окремі згадування в енциклопедичних виданнях [3; 4; 5; 6; 7;8; 9], а також три кандидатських дисертації [10; 11; 12]. Грунтовному аналізу піддані життєвий шлях та наукова спадщина Б. Кістяківського в монографії Л. Депенчук [13].

Зазначимо, що творчість Б. Кістяківського переважно висвітлюється у правознавчому та філософському аспектах, але він був також видатним соціологом і зробив надзвичайно важливий внесок у розробку теоретико-методологічних засад соціологічного пізнання. Цей аспект наукової діяльності Б. Кістяківського спеціально розглядається в монографії А. Ручки та В. Танчера [14], у навчальному посібнику за редакцією С. Макеєва [15]. Особливої уваги заслуговує здійснений В. Бурлачуком аналіз роботи Б. Кістяківського над проектом створення наукової соціології [16]. Проте внесок Б. Кістяківського в соціологічну науку, його місце в історії соціології настільки масштабні і значущі, що існує нагальна потреба їхнього подальшого осмислення і оцінки.

**Метою цієї статті** є визначення місця і ролі Б. Кістяківського в історії соціологічної думки.

### **Виклад основного матеріалу**

Для того, щоб зрозуміти особливості соціологічного мислення Б. Кістяківського, необхідно згадати його життєвий шлях, ті інтелектуальні контексти, в яких відбувалося його становлення як особистості та дослідника. Багато років він провів поза Україною, де народився 1868 року в сім'ї професора Київського університету відомого правознавця Олександра Кістяківського, який залишив помітний слід в історії вітчизняної юридичної науки. О. Кістяківський вплинув на сина Богдана тим, що прищепив йому глибокий інтерес до проблем держави і права, який керував його науковими пошуками протягом усього життя. Батько та його друзі виховали щирю любов Богдана до української культури, інтерес до українського народного життя, до культурних традицій українського народу. Богдан Кістяківський завжди цінував свою українську ідентичність, активно виступав на захист української культури, прав і свобод українського народу.

Наукову творчість Б. Кістяківського нелегко віднести до якогось певного спрямування. Коло його наукових інтересів було широким і різноманітним. Їм написано багато робіт загального політичного звучання, присвячених актуальним проблемам соціального життя. У цих роботах він намагався впровадити в суспільну свідомість принципи конституціоналізму, федералізму, громадянських права і свободи. Він надзвичайно глибоко аналізував сутність держави, природу права, був видатним теоретиком держави та права. Багато його статей, виступів у пресі виходять за рамки тієї чи іншої дисципліни, є синтезом різних теоретичних роздумів. Тому складно вичленувати у його спадщині суто соціологічні уявлення та ідеї, оцінити його внесок у становлення соціології як науки, його місце в історії соціологічної думки. Забігаючи наперед, відзначимо, що він приділяв велику увагу логіці та методології наукового соціального пізнання, методологічним проблемам загальної соціології та соціології права.

Наукова думка Б. Кістяківського, його наукові погляди та інтереси зазнали дуже серйозної еволюції. Вже в ранній юності, будучи в оточенні людей духовно вкорінених в українську культурну традицію, сповідуючих демократичні цінності та усвідомлюючих свою відповідальність за долю народу, він надихнувся національно-демократичними ідеями М. Драгоманова, до якого все життя зберігав величезну повагу. Зі своїми ровесниками він читав і розповсюджував заборонену літературу, організував у цих цілях гурток «саморозвитку», за що разом з усіма членами цього гуртка був виключений з київської гімназії, пізніше – з чернігівської гімназії, а згодом за неблагонадійність неодноразово відраховувався з різних університетів. Так, він був виключений із Київського університету, де почав навчатися на історико-філологічному факультеті. У січні 1890 року він вступив до історико-філологічного факультету Харківського університету, де під керівництвом Д. Багалія працював над історією південнослов'янських правових звичаїв (мабуть, у цей час у нього і виник глибокий інтерес до ролі норм права і моралі в регулюванні суспільних відносин). Але й і з Харківського університету через зв'язки з неблагонадійними студентами Б. Кістяківського незабаром виключають. Продовжити університетську освіту за тодішніми правилами він міг лише в Юріївському (Дерптському) університеті, якому дозволялося приймати



«неблагонадійних» студентів з інших університетів імперії. Тут Б. Кістяківський стає студентом юридичного факультету та проводить кілька років у багатонаціональному студентському середовищі, вивчає німецьку, французьку та сербську мови. У цей період він зблизився з молодими польськими соціалістами, долучився до марксистських ідей та марксистської літератури, познайомився із соціал-демократичним німецьким рухом, організував переклад «Ерфуртської програми» К. Каутського. Молодий Б. Кістяківський, як і багато його ровесників, сприймав марксизм як нове перспективне вчення, що показує шляхи революційних суспільних перетворень. Напочатку 1891 року у Петербурзі 22-річний Б. Кістяківський знайомиться з 20-річним П. Струве, студентом юридичного факультету Петербурзького університету, співробітництво та полеміка з яким продовжаться все його подальше життя.

Влітку 1892 року Б. Кістяківського за зберігання забороненої літератури заарештували, і близько півроку він провів у Лук'янівській в'язниці. Після відбуття ув'язнення Б. Кістяківському було заборонено проживати у столицях та великих містах та відправлено на заслання. Протягом двох років він не мав права продовжувати навчання в російських університетах.

По закінченню заслання Б. Кістяківський приїжджає до Берліну, де наприкінці лютого 1895 року стає студентом юридичного факультету, вже четвертого за рахунком університету у його житті (пізніше він закінчуватиме свою докторську дисертацію ще в одному, Страсбурзькому, університеті під керівництвом В. Віндельбанда).

Бурхливий період юнацької громадської активності завершився. Б. Кістяківський повністю занурюється в інтелектуально насичену академічну атмосферу Берлінського університету, що відкривала величезні можливості для його духовного та наукового розвитку.

У Берлінському університеті і відбулася зустріч Б. Кістяківського (до того орієнтованого на заняття порівняльним правознавством) із соціологією в особі одного з найблисучіших представників західноєвропейської соціологічної думки – доцента Берлінського університету Георга Зімеля (1858–1918).

Г. Зімелю був на той час автором програмних книг «Про соціальну диференціацію» (1890) та «Вступ до науки про мораль» (1893). Але крім того, він був блисучим лектором, на лекції якого приходили студенти багатьох факультетів, представники міської інтелігенції, діячі мистецтва [див.: 17]. Роль Г. Зімеля в інтелектуальному становленні Б. Кістяківського як соціолога була, безперечно, величезна. Крім нього, Б. Кістяківський безпосередньо спілкувався з багатьма іншими видними представниками західноєвропейської соціології, філософії, психології. Він близько знав Макса Вебера (1864–1920), був знайомий із його соціологічними поглядами. Б. Кістяківський і Макс Вебер тісно співпрацювали, аналізуючи російські революційні події того часу. Чимало написано про те, що Б. Кістяківський забезпечував М. Вебера необхідною інформацією щодо цього питання. Набагато менше висвітлено явну та неявну полеміку Б. Кістяківського та М. Вебера з приводу тлумачення категорії «можливе». Цій темі присвячена докладна стаття Ю. Давидова [18]. «В особі Кістяківського, – пише Ю. Давидов, – Вебер мав справу з представником нової течії російської соціальної думки, що найбільш глибоко реагувала на ті західні новації, які уособлювали для росіян Віндельбанд, Ріккерт і Зімелю. І суперечка з ним була для Вебера суперечкою з цією течією, з його спробами по-своєму осмислити ті ж новації, які на свій манер засвоював і розвивав він сам» [18, с.714]. Якщо Б. Кістяківський категорично заперечував можливість застосування категорії «можливе» в соціально-науковому пізнанні, то М. Вебер обґрунтовував різні варіанти її використання при аналізі соціальних та історичних процесів та ситуацій.

Б. Кістяківський був добре знайомий з соціологічними поглядами Е. Дюркгайма, про що свідчить опублікована ним рецензія на книжку Селена Бугле – відомого послідовника засновника французької соціологічної школи; він перебував у знайомстві з майбутнім класиком американської соціології Р. Парком (1864–1944). Слухаючи зімелівські лекції з соціології в Берлінському університеті, Р. Парк познайомився з книгою Б. Кістяківського «Gessellshaft und Einzelwesen» («Суспільство та особистість», 1899). Пізніше він згадував, що це «була перша робота, яку я взагалі зміг знайти, де розглядалася проблема, що цікавила мене саме з тих позицій, з яких я сам став її розуміти» [цит. за: 19, с.292]. Як зазначав П. Сорокін, Б. Кістяківський у цій роботі виклав своє розуміння характерних тенденцій розвитку сучасного суспільства, багато в чому аналогічне поглядам Г. Зімеля та Ф. Тьонніса [див.: 20, р.492].

Отже, становлення соціологічних поглядів Б. Кістяківського відбувалося не в російському академічному середовищі, насиченому народницькими ідеалами, позитивістськими концепціями і, певною мірою, ідеями «легального марксизму», а в контексті впливових напрямів західноєвропейської соціологічної думки і соціальної психології, представлених Г. Зімелем, М. Вебером, Г. Тардом, В. Вундтом, а також філософського неокантіанства (Г. Ріккерт, В. Віндельбанд). Безумовно, найбільш сильний вплив на нього зробив Г. Зімелю, який показав необхідність розглядати соціальні відносини, у тому числі й економічні (господарські), у нерозривному зв'язку з їхніми духовними підставами та культурними формами. Б. Кістяківський бачив у Г. Зімелі одного з найвидатніших соціальних вчених тодішньої Німеччини, щиро захоплювався ним. «Він дуже оригінальний мислитель і вмів видобути іноді з

найзвичайнішого і заяложеного матеріалу зовсім нові і несподівані результати» [13]. Незважаючи на різницю у віці та академічному статусі, Г. Зіммель та Б. Кістяківський стали друзями.

Соціологічні погляди Б. Кістяківського формувалися передусім під впливом роботи Г. Зіммеля «Соціальна диференціація», в якій предметом соціології визначаються форми соціальної взаємодії людей та доводиться, як під час спілкування та взаємодії (як індивідуальної, так і колективної) виникають право, мораль, релігійна свідомість, мова. Людська діяльність реалізує себе в різних соціальних формах спільних дій, побудованих на цінностях, нормах, ідеях, тобто культурних феноменах. Пізніше Б. Кістяківський неодноразово відштовхуватиметься від цього розуміння соціології як науки.

Докторську дисертацію, написану німецькою мовою, Б. Кістяківський завершує в Страсбурзькому університеті під науковим керівництвом Вільгельма Віндельбанда (1848-1915), який високо оцінив текст і вніс у нього багато правок.

Повернувшись із Німеччини, Б. Кістяківський зіткнувся з безліччю проблем: арешт дружини за революційну активність, неможливість з формальних причин зайняти професорську кафедру та багатьма іншими. У 1901 році він знову їде до Німеччини для продовження своїх наукових досліджень. Найвідоміший західний правознавець Г. Еллінек запрошує його в Гейдельберг, де починається їхня співпраця. Г. Еллінек високо цінував внесок Б. Кістяківського в розробку проблем методології соціальних наук.

Для викладання у російських університетах Б. Кістяківському необхідно було захистити докторську дисертацію в одному із цих університетів. У 1915 році він розпочинає переговори про захист докторської дисертації у Харківському університеті на юридичному факультеті, який був одним із найавторитетніших центрів юридичної науки. Ця ідея була підтримана професорами факультету, які добре знали внесок Б. Кістяківського в теорію держави та права, в соціологію права. Захист повинен був проходити у вигляді диспуту, який двічі відкладався через поганий стан здоров'я Б. Кістяківського. 5 лютого 1917 року диспут відбувся, пройшов дуже успішно, і юридичний факультет Харківського університету на своєму засіданні удостоїв Б. Кістяківського ступенем доктора державного права. Після захисту Б. Кістяківського було запрошено на юридичний факультет Київського університету. Але тут вибухнула лютнева революція, і країна була занурена у вир бурхливих і глибоких соціальних потрясінь.

Повертаючись до ролі Б. Кістяківського в розвитку соціологічного знання, важливо згадати, що соціологія як наука і, скоріше, як спосіб соціального мислення почала входити в російську суспільну думку вже в середині XIX століття, головним чином у межах народницького інтелектуального умонастрою, що формувався у той час. Народники, успадковуючи ідеї О. Герцена, були переконані, що для російського суспільства рух до справедливого і досконалого суспільного устрою є можливий лише через просвітництво народу (селянських мас насамперед), розвиток обцинних інститутів, поширення у масовій свідомості передових моральних ідеалів. Найкращі моральні традиції селянського обцинного життя, вважали вони, можуть привести Росію до соціалізму, минаючи стадію капіталізму. Але для цього потрібні моральні зусилля, духовний підйом, прагнення здійснення високих ідеалів. Першими російськими мислителями, які вводили соціологічні поняття у соціальне мислення, були П. Лаврів (1823-1900) та М. Михайловський (1824-1904). Будучи знайомими з ідеями О. Конта, Г. Спенсера, еволюціоністською концепцією Ч. Дарвіна, вони тим не менш активно заперечували ідеї природно-історичного перебігу подій, не погоджувалися з тим, що громадське життя підпорядковується об'єктивним законам, вважали, що його зміни визначаються суб'єктивними моментами, інтелектуальними, духовними та моральними цілями, які свідомими зусиллями найбільш освічених особистостей постулюються як справжні істини та вищі моральні ідеали.

П. Лавров, якого найчастіше називають першим російським соціологом, як і М. Михайловський, визнаючи роль «об'єктивних» і «суб'єктивних» методів у соціології, головний акцент робив на останніх, послідовно наголошуючи на визначальній ролі людських бажань, прагнень, почуттів в історичному процесі, що відкривають дорогу тим чи іншим «історичним можливостям».

До кінця XIX століття соціологічна думка в Росії колівалася між народницькими уявленнями про визначальну роль творчих особистостей та моральних цінностей у соціальних змінах та популярними марксистськими ідеями економічного детермінізму. Причому народницька традиція явно переважала і впливала на формування світогляду багатьох відомих соціологів, зокрема і П. Сорокіна, в атмосферу якої він був, як зазначає Л. Козер, занурений з раннього дитинства [див.: 19, с.419].

Наукові погляди Б. Кістяківського формувалися в іншому інтелектуальному середовищі. Хоча в молоді роки він був під впливом марксистських ідей, але основне його становлення як соціального вченого проходило в німецьких університетах, де в цей час переважали неокантіанські філософські ідеї та настрої, а також створювалися передові західноєвропейські юридичні доктрини. Це не могло не вплинути на фундаментальний інтерес Б. Кістяківського до методології соціального пізнання, до соціології права, до конституціоналізму як квінтесенції демократичної правової культури. Молодий Б. Кістяківський під впливом неокантіанства заглибився у специфіку наукового пізнання соціальних явищ. Тому він не звертався до традиційних для тогочасної західної соціології теорій соціальної структури, принципів

організації соціального життя, соціальної еволюції, соціальних реформ. Б. Кістяківський одним із перших (якщо не першим) у світовій соціології робить спробу логіко-методологічного усвідомлення соціального пізнання як такого та соціологічної науки, зокрема. Його дисертація була воістину піонерською роботою, значення якої зберігається і до наших днів.

Б. Кістяківський не прагнув запропонувати свою модель суспільного устрою, не аналізував принципи функціонування соціальних інститутів. Натомість він досліджував становлення та «роботу» соціологічних понять та категорій, природу та специфіку соціальних законів, аналізував складні процеси руху та взаємодії форм наукового соціологічного мислення. У передмові до своєї книги «Суспільство та індивід» Б. Кістяківський чітко викладає завдання свого дослідження: «Предметні та теоретичні міркування схилили мене надати цій роботі виключно методологічний характер у строгому сенсі цього слова. Керуючись логічними категоріями, я хотів би, виходячи з сутності суспільства, вивести методичні засади суспільних дисциплін та принципи їхнього розрізнення» [21, с. 15]. У цій роботі, розглядаючи надзвичайно широкий спектр методологічних проблем соціального пізнання, він скрупульозно вникає в суть природничо-наукових законів, виділяє їхні різновиди, показує їхню непридатність до аналізу суспільних процесів, пропонує оригінальне тлумачення законів, які управляють громадським життям. «При дослідженні соціальних явищ, щоб уникнути непорозуміння, навіть не слід брати до уваги власне природні закони, бо жоден із відомих нам природних законів у вузькому значенні – ані механічний, ані фізичний, ані хімічний – не може бути безпосередньо перенесений на суспільні процеси. Навіть якщо будуть відкриті закони суспільного життя, то це будуть перш за все соціальні закони, і лише як такі вони зможуть увійти до більш загального методологічного поняття, яке, можливо, також отримає найменування природного закону» [21, с. 35].

Специфіку соціальних явищ, що відрізняє їх від природних, Б. Кістяківський бачить у тому, що вони виникають у результаті взаємодії людей як свідомих істот, взаємодії їхніх емоцій, волі, почуттів, що призводить, висловлюючись сучасною мовою, до виникнення надіндивідуальних (масових) психічних феноменів, які особливо наочно проявляються у психології натовпу. Якщо в натовпі вплив людей один на одного є найсильнішим, проявляється в абсолютній формі, «то звичайні явища суспільного життя демонструють безліч ступенів подібної влади до взаємного впливу емоцій і волі як на окрему людину, так і на всіх разом. Можна сміливо сказати, що існування нашого суспільства і полягає в цій взаємодії, оскільки його головною ознакою є видозміна індивідуальних свідомостей» [21, с. 46].

Природно, що, розмірковуючи про особливості і форми соціального пізнання, Б. Кістяківський не міг не спробувати сформулювати поняття суспільства, надати йому певний категоріальний сенс. У своїй роботі він вдається до зіставлення та протиставлення понять суспільства і держави, розвиває довгий ланцюг роздумів про їхню схожість, відмінність, тотожність, приходять до думки, що реально розділити суспільство та державу неможливо. «Не тільки кожна держава одночасно є і суспільством, а й кожне суспільство явно виявляє ознаки того, що пізніше воно набуде ознак держави [21, с. 49].

Б. Кістяківський робить дуже складні спроби сформулювати своє розуміння сутності суспільства як фундаментального поняття соціального пізнання, всеосяжного простору дії соціальних законів. З цією метою він вибудовує понятійний ряд: «держава»-«народ»-«суспільство», трактуючи кожен із відповідних цим поняттям феноменів як особливу форму людського гуртожитку. Держава – об'єднання громадян, суб'єктів, наділених взаємними правами та обов'язками. Народ – спільнота людей, об'єднаних спільністю мови, освіти, виховання, історичної пам'яті. Суспільство – сукупність людей, що породжується їхньою соціально-психологічною взаємодією [21, с. 56]. Співвідношення цих понять Б. Кістяківський розуміє і представляє досить суперечливо. З одного боку, він стверджує, що поняття «суспільств» є найширшим і узагальнюючим: «Не тільки держава, а й народ у соціальному сенсі мають бути включені до поняття суспільства» [21, с. 62]. В іншому випадку він трактує суспільство як більш вузьку, безпосередньо психічну єдність, «в який на основі конкретних зв'язків відбувається постійна взаємодія окремих індивідів, що безпосередньо об'єднуються і відчують свою спільність, і яка тому може бути меншим колом, а держава і народ є більш великі єдності» [21, с. 62].

Нелегко зрозуміти міркування Б. Кістяківського про співвідношення держави, суспільства та народу. Він постійно змінює свій кут зору на поняття «суспільство», трактує його як універсальне, що охоплює абсолютно всі форми взаємодії людей, безвідносно до матеріальної інфраструктури і ціннісно-нормативних контекстів такої взаємодії. І в цьому плані, звичайно, суспільство включає як усіх людей, що належать до держави і народу, так і державу і народ в цілому [21, с. 63]. Посилаючись на історичні приклади об'єднання народу та держави (у тому числі їхніх різнорідних елементів) в єдине суспільство, Б. Кістяківський пропонує розгорнуте пояснення свого розуміння суті суспільства. «Суспільство включає, таким чином, весь народ і всю державу, а не тільки деякі тісно взаємопов'язані гомогенні процеси, тобто є єдиним процесом. Тим самим підтверджується теза про те, що поняття суспільства як єдності людей, що виникла в результаті їхньої психічної взаємодії, включає всі соціальні структури. Тепер ми можемо дати ясне і точне визначення обсягу та змісту родового поняття суспільства. Завдяки своєму обсягу, це поняття

включає всі суспільні структури або всі, що виникли внаслідок норм і правил, що регламентують поведінку, соціальні організації. Зміст цього поняття, навпаки, становлять самі люди та їхня взаємодія, тобто причинно зумовлені соціально-психологічні процеси, які відбуваються у цих рамках» [21, с. 63-64].

У своїй роботі Б. Кістяківський розглядає дуже широкого кола проблем, що мають методологічне значення, всі з яких навіть складно перелічити. Це і питання соціальної статистики та ролі статистичних категорій в аналізі та поясненні соціальних процесів, і проблема взаємодії суспільства та індивіда, до чого зобов'язує сама назва роботи. Він постійно наголошує на соціальній сутності людини, яка не дана їй від природи, але формується у процесі соціальної взаємодії людей. «Людина – суспільна істота не «від природи», вона стала такою лише під впливом суспільства. Суспільні риси людини сформувалися поступово шляхом спільного життя з іншими людьми і виявилися саме в суспільстві» [21, с.97].

Лейтмотив методологічних пошуків Б. Кістяківського – прагнення допомогти подолати кризу соціальних наук, які, як він вважав, викликали розчарування, не давали точного та об'єктивного знання про соціальні процеси, вимагали серйозного прояснення своїх методологічних підстав. «Наукова криза особливо яскраво проявляється у сфері соціально-наукового пізнання, яке цікавить нас тут спеціально, оскільки з'ясування його логічної та методологічної природи становить наше головне завдання» [22, с.43].

Вказуючи на незадовільний стан соціального пізнання, Б. Кістяківський докладно зупиняється на критичному аналізі таких впливових на початку століття напрямках, як прагматизм, натуралізм, містицизм, економічний матеріалізм (марксизм).

Прагматизм, на його думку, заперечує безумовні засади наукового пізнання, що гарантують його об'єктивність. «Замість постійних і постійних принципів прагматизм висуває як вирішальні моменти мінливі принципи фактичної придатності, користі, інтересу» [22, с. 36]. Таким чином заперечується поняття об'єктивної істини, знецінюється наукове знання, стирається різниця між науковою істиною та гіпотезою.

Ще більшому сумніву, на його думку, значущість і цінність наукового знання піддається тими російськими мислителями, які, розчарувавшись у соціальних науках, перейшли до містицизму. «...Тут ми маємо вже прямо перехід від знання до віри, відверте визнання розчарованих у науковому знанні осіб у тому, що задоволення і заспокоєння, яке вони шукали у знанні, вони знайшли тільки у вірі» [22, с. 39]. Так, М. Бердяєв, стверджував, що наукове знання є обмеженим і відносним, пізнає лише «хворе», «безглуздо-логічне» буття, що наука, говорячи правду про природу, нічого не знає і не може знати про походження самого порядку природи, про сутність буття і тієї трагедії, що відбувається в глибинах буття [22], що тільки через віру, яка на відміну від наукового знання вільна, отримується справжнє знання, яке проникає у саму сутність буття. Б. Кістяківський, категорично не приймаючи подібні звинувачення на адресу наукового знання, писав, що в науковому пізнанні істини є свобода вибору, що відкриття нової наукової думки не є примусовим актом, а вимагає сміливого польоту думки та великої сили розумового прозріння. Тільки вже встановлені наукові істини повинні сприйматися будь-якою нормальною свідомістю як щось дане. Жодною мірою віра не може бути представлена як зразок повного та досконалого знання перед обмеженістю наукового пізнання, перед його зумовленістю категоріями загального та приватного, необхідного та випадкового, належного та неналежного. Піднесення віри над науковою істиною, резюмує він, повертає містиків до Тертуліана.

Б. Кістяківський гранично чітко і конкретно критикує перенесення природничо-наукових методів у дослідження соціальних явищ. Він проводить суттєву різницю між пізнанням природи і пізнанням суспільства, відштовхуючись від критики органічної школи, яка ототожнювала суспільство і біологічний організм, чи проводила з-поміж них ототожнюючі аналогії. Він підкреслює, що прибічники органічної теорії суспільства помилково вважали, що уподібнення суспільства біологічному організму може дозволити соціальним наукам приходити до так само точних і достовірних результатів, як і природознавство [22, с. 45]. «Зрозуміло, - пише він, - що тлумачення суспільства як живої істоти саме по собі нічого не пояснює. Воно схоже на безглузду тавтологію, бо природно, що суспільство визначається колективною єдністю людей. Але варто лише поставити запитання про своєрідні особливості суспільного життя, про його норми, або закони, а також про субстанцію, в якій воно здійснюється, як відразу виникають проблеми. Саме на ці три основні питання про природу суспільства органічна теорія відповідає дуже незадовільно і вкрай суперечливо» [22, с. 26-27].

Головний недолік соціологічного органіцизму Б. Кістяківський бачить у тому, що в руслі цієї методології ігноруються психічні взаємодії членів суспільства, духовна сфера, формування етичних та правових норм, створення відповідних їм інститутів [22, с. 31]. Практично цим твердженням до аналізу соціального життя вводиться культурна змінна, тобто, можна сказати, постулюється соціокультурний підхід до інтерпретації соціальних явищ.

Б. Кістяківський не оминає своєю критичною увагою і таку спробу пояснення соціальних явищ, як економічний матеріалізм. У методологічному відношенні він ставить його набагато вище за натуралістичний напрям у дослідженні соціальних явищ, вважає, що свої основні поняття він бере з політичної економії, тобто прагне соціально-наукового конструювання пояснення соціального процесу та

соціального розвитку [22, с. 45]. Однак і ця теорія, на його думку, переживає кризу і наближається до повного занепаду. Причина в тому, що його представники перейшли до твердження, що економічний матеріалізм належить до розряду класових, пролетарських істин, а отже, є системою тверджень, які мають виправдати віру в здійснення їхнього ідеалу. З цього приводу Б. Кістяківський є абсолютно безкомпромісним. «...Віра та її апологетика, хоч би який був зміст цієї віри, – чи є це віра в царство небесне чи земний рай – не підлягає обговоренню та оцінці з боку наукового знання» [22, с. 47].

Питання про роль тих чи інших класових, групових, соціальних інтересів у соціальному пізнанні Б. Кістяківський вирішує однозначно на користь того, що вони жодним чином не повинні впливати на його результати, що ті істини, в яких ці інтереси представлені, не можуть розглядатися як об'єктивні та наукові [22, с. 44].

Б. Кістяківський послідовно проводить лінію можливості пізнання і розуміння законів життя лише науковими методами, виключає різні форми їхнього позанаукового пізнання. Представляють інтерес його роздуми, присвячені поглядам Вернера Зомбарта (1863-1941), який стверджував, що досягти суспільство, людину та її дії слід на основі особистих переживань, що найбільш суттєвими моментами у соціально-науковому знанні, очевидно, є художня інтуїція та художня здатність відтворення. Б. Кістяківський класифікував його погляди як повний суб'єктивізм у сфері пізнання. Він не заперечував величезної ролі геніальних інтуїтивних прозрінь як у природознавстві, так і у соціальних науках, але наполягав на тому, що у кінцевому підсумку наукове знання має здобуватися відповідно до загальнообов'язкових прийомів логіки і методології [22, с. 50].

Причини кризи соціальних наук Б. Кістяківський бачить насамперед у запереченні можливості об'єктивного знання у цій галузі, у повній невпевненості в об'єктивній значущості результатів соціально-наукових досліджень. Він вказує на дві причини такого стану речей. «Перша причина полягає в тому, що соціальна наука досі не відокремилася і не емансипувалася від соціальної філософії. Друга причина невпевненості в об'єктивності соціально-наукового знання полягає у пануванні в соціальних науках особливого виду психологізму» [22, с. 52].

Як у свій час природознавство звільнилося від панування натурфілософії, так і соціальним наукам доведеться звільнитися від соціальної філософії. Але зробити це, зазначає Б. Кістяківський, їм набагато складніше, оскільки вони мають справу з людиною не лише як із продуктом природи, а й як із діячем та творцем культури. «Вони досліджують як стихійно-соціальні процеси, так і явища, які виникають у результаті духовних прагнень людини, її можливості оцінки, її ідеалів» [22, с. 52]. І все ж таки це зробити необхідно. «Щоб припинилася криза, що переживається соціальними науками, має бути перш за все знищено їхнє рабство перед соціальною філософією. Соціальні науки мають бути виведені на широку дорогу суто наукового знання, якою вже давно йдуть науки природничі. Для цього насамперед їх необхідно відмежувати від соціальної філософії, подібно до того, як природничі науки відмежовані від натурфілософії» [22, с. 53].

Щодо другої причини, то Б. Кістяківський вбачає її у поширеній наприкінці XIX – початку XX ст. психологічній редукції соціальних процесів, зведення їх до психічних процесів та пояснення соціальних явищ психологічними причинами (як, наприклад, у соціології права Л. Петражицького, дискусії з яким Б. Кістяківський згодом приділить чимало уваги, розробляючи свою концепцію соціології права). Для подолання психологізму у соціальних науках, на думку Б. Кістяківського, досить ретельного і неупередженого аналізу соціальних явищ, що не зводяться до психічних процесів, а також більш точного встановлення того, що може давати як теоретична, так і описова психологія для пізнання соціальних явищ [22, с. 54].

Ми бачимо, що Б. Кістяківський вже напочатку своєї наукової творчості чітко керується ідеєю, що соціальні явища слід вивчати, не використовуючи ті чи інші фактори, процеси, що перебувають поза суспільним життям, а відшукуючи причини, закони соціальної реальності в ній самій.

Визначаючи загальний підхід до критики та аналізу того, що вже напрацьовано соціальними науками, Б. Кістяківський поєднує всі питання, що зустрічаються на цьому шляху, в три основні проблеми. Перша основна проблема логіки та методології суспільних наук – питання про те, як утворюються соціально-наукові поняття, насамперед суспільства, держави, права, господарства тощо.

Друга проблема полягає у питанні про те, наскільки застосовне причинне пояснення до соціальних явищ. Особливий інтерес тут, з його погляду, має з'ясування принципової протилежності між встановленням, з одного боку, загальних причинних співвідношень, а з іншого – розкриттям причинного зв'язку в індивідуальних рядах подій.

Третя логічна та методологічна проблема соціальних наук полягає у визначенні ролі та значення норм у соціальному житті [22, с. 56].

Це виділення трьох проблемних полів логіки та методології соціального пізнання є принциповим для всієї подальшої наукової роботи Б. Кістяківського, оскільки внаслідок складних та дуже витончених

міркувань зумовлює появу трьох фундаментальних категорій його соціології: категорію спільності, категорію необхідності, категорію зобов'язання [22, с.57].

Дуже важливою для розуміння соціологічних поглядів Б. Кістяківського є його стаття ««Російська соціологічна школа» та категорія можливості під час вирішення соціально-етичних проблем», надрукована в збірнику «Проблеми ідеалізму» (1902 р.) та включена до книги «Соціальні науки і право. Нариси з методології соціальних наук та загальної теорії права» (1916 р.). У цій статті представлено розгорнуту критику суб'єктивізму народницької соціології М. Михайловського, яка зосереджена на категорії «можливість». Це, як зазначає Б. Кістяківський, дозволяє дати цілісну картину поглядів російських соціологів [22, с.58].

Б. Кістяківський звертає увагу, що, на відміну від пізнання природи, у пізнанні соціального світу «занадто ясно виявилася корінна протилежність між стихійним ходом соціальних подій і свідомими прагненнями людини. Тепер ніхто не підлягає сумніву те глибоке гносеологічне протиріччя, що виникає між визнанням соціальних явищ, що стихійно вчиняються і є причинно зумовленими, тобто природними, необхідними, та вимогою від людини діяльної участі в соціальному процесі; адже ця участь людини має бути результатом розумного та свідомого вибору тих чи інших дій в ім'я поставленого нею собі ідеалу та сповідуюваного їм обов'язку» [22, с. 59].

Проблема поєднання соціальної необхідності та свідомої діяльності людей вирішується народницькою соціологією шляхом заперечення необхідності та проголошення «можливості» як головного пояснювального принципу подій суспільного життя. Б. Кістяківський показує, що обговорення можливості тих чи інших подій є звичайною та правомірною практикою журналістики. Газети та журнали переповнені роздумами про можливі наслідки подій, що відбулися. «... Вирішення питання про те чи інше можливе майбутнє є найбільш типовою і оригінальною рисою поточної преси. Що б не сталося у політичному світі, органи преси прагнуть один перед одним обговорити всі можливості, що виникають з подій, що виникли» [22, с. 63]. І це виправдано, оскільки преса має справу з поодинокими обставинами, за своєю природою вона повинна бути чужа будь-яким узагальненням; узагальнюючи, вона тільки ухиляється від того, стежити за чим складає її завдання [див.: 22, с. 65].

Для поодиноких конкретних явищ, їхніх комбінацій та груп категорія необхідності не застосовується. Точка зору преси робить доречними ті чи інші очікування, ті чи інші припущення і той чи інший ступінь впевненості у можливості тієї чи іншої комбінації або того чи іншого збігу обставин, які спричинять ті чи інші наслідки [див.: 22, с. 67]. Показуючи, як працює категорія «можливість» у пресі, Б. Кістяківський підводить до розуміння того, як має з тим самим матеріалом поводитися наука. «Тут може йтися, звісно, лише про науку, котра займається тим самим колом фактів і подій, як і преса, тобто про науку, що досліджує політичні та соціальні явища. Такою наукою є соціологія, чи наука про суспільство. З усього вищесказаного необхідно зробити висновок, що соціологія у протилежність пресі не повинна брати окремі політичні та соціальні події безпосередньо з життя в їхній конкретній повноті та цілісності, а повинна піддавати їх далекосяжній ретельній переробці. Це віддалення від безпосереднього сприйняття і переробка спричиняють насамперед зміну погляду. У соціології немає місця для застосування тієї, взятої з практичного життя, точки зору невпевненості у майбутньому, яка виявляється у припущенні багатьох можливостей. Область соціології є областю безумовно достовірного у соціальних явищах, тому й думка її полягає не у визначенні різних можливостей, а у встановленні необхідного» [22, с.67-68]. Саме так Б. Кістяківський формулює своє соціологічне кредо, своє розуміння «можливості», роль соціології у поясненні явищ соціального життя. Відстоюючи це розуміння, він найдокладнішим і ретельним чином піддає критичному аналізу погляди М. Михайловського, найталановитішого, на його думку, представника російської соціології. М. Михайлівський всіляко намагався довести, що Росія має можливість пропустити стадію капіталістичного розвитку і цією можливістю слід скористатися завдяки зусиллям свідомих, активних, сильних особистостей; можливість для нього цілком незалежна від необхідності, і вся енергія його як соціолога спрямована на дослідження тих процесів і явищ, у яких він передбачає комбінацію різних можливостей» [22, с. 73]. М. Михайлівський переконаний, що соціологи не повинні абстрагуватися від своїх симпатій і антипатій, повинні вставати на бік тих людей, інтереси яких їм близькі, і визначати, що їм бажано чи не бажано. Зрозуміло, що тут не може не бути суб'єктивних розбіжностей, але наука має допомогти їх усунути. «Таким є, – цитує Б. Кістяківський М. Михайловського, – одне із завдань соціології, такі всі загальні завдання соціології. Визнавши щось бажаним чи небажаним, соціолог повинен знайти умови здійснення цього бажаного чи усунення небажаного» [22, с.76-77]. Позиція М. Михайлівського, таким чином, є цілком суб'єктивною. Соціальний процес є реалізацією чи нереалізацією будь-яких можливостей. У соціальному світі можливість переважає необхідність, і люди своєю цілеспрямованою діяльністю можуть, відкриваючи, прояснюючи можливості, втілювати у життя свої уявлення про бажаний перебіг подій. Розглядаючи міркування М. Михайловського про істину, моральні ідеали, Б. Кістяківський показує, що суб'єктивізм російського соціолога робить зміст цих понять відносним, довільним, залежним від суб'єктивних людських уподобань, і в результаті приходять до серйозного звинувачення М.

Михайловського в моральній безпринципності і релятивізмі: *категорія можливості та неможливості* виявляється виявляється *гнучким знаряддям для виправдання та пояснення чого завгодно*. Будучи за своєю сутністю втіленням відносності, вона дуже зручна для тих, хто заперечує все безумовне навіть у моральному світі, оскільки, з одного боку, вона представляє найширший простір для вибору шляхів, з іншого – навпаки, дає право послатися на безвихідь становища, якщо вибраний шлях не призводить до бажаної мети [22, с.88].

Критикуючи абсолютизацію суб'єктивних моментів у соціологічному поясненні, Б. Кістяківський, природно, не міг не бачити, що у житті величезну роль відіграють дії людей, мотивовані їхніми інтересами, пристрастями, цінностями, що вони впливають на перебіг тих чи інших подій. Як поєднати цей фактор із суспільною необхідністю, що незмінно визначає розвиток суспільства? Б. Кістяківський пропонує оригінальне, єдине свого роду рішення цієї дилеми. Так, люди у своїй активності керовані цінностями, нормами, ідеалами, моральними принципами. Але ці принципи та ідеали не суб'єктивні, не створюються людьми та соціальними групами, не зазнають еволюції. Вони, по суті, трансцендентні, існують подібно до математичних аксіом поза часом і простором і можуть поступово усвідомлюватися людьми через релігійні системи, моральні прозріння, філософські відкриття, створюючи в людській свідомості поле об'єктивного зобов'язання, яке Б. Кістяківський визначив як одну з трьох фундаментальних категорій соціологічного знання. Категорії *необхідність і зобов'язання* не суперечать одна одній, «оскільки зобов'язання вміщує в собі необхідність і височить над нею. Пізнаючи необхідність соціального процесу, людина пізнає водночас матеріал, стосовно якого, межі, у яких має виконувати свій обов'язок. Ми домагаємося здійснення наших ідеалів не тому, що вони можливі, а тому, що здійснювати їх наказово вимагає від нас і від усіх оточуючих нас усвідомлений нами обов'язок» [22, с.135].

Соціологічний світогляд Б. Кістяківського базується на категорії необхідності. Заглиблюючись у дослідження методологічних прийомів і принципів, які ведуть до встановлення соціальних законів, він виходить з того, що повинна існувати наука, яка могла б відкривати ці закони як необхідно пов'язані безпросторові і позачасові причинні співвідношення аналогічно положенням, що виробляються природознавством [22, с. 147]. Для цього має існувати відповідна наука, і Б. Кістяківський заперечує твердження, що такої науки немає. «Вона вже давно народилася і продовжує існувати, це, безперечно, наука про суспільство, або соціологія. Можна бути різної думки про завдання та цілі соціології, про досягнуті нею результати та плідність її зусиль, але не можна заперечувати, що існує відоме прагнення зробити з соціології науку про суспільство взагалі або про соціальні закони безвідносно до часу та місця. Для нас зараз важливі лише ці завдання і це прагнення, що надихають соціологічну думку» [22, с. 147].

У роботі «Державне право (загальне та російське)», зокрема у третій главі «Соціологія та соціальне вчення про державу», Б. Кістяківський спеціально зупиняється на визначенні соціології як науки, виникнення якої пов'язане з появою, крім економічних та державно-правових форм, самостійної групи фактів – фактів соціальних. Він показує, що, починаючи з робіт О. Конта та Г. Спенсера, соціології надавали характер всеосяжної соціальної науки, яка покликана узагальнювати результати інших соціальних наук. До представників цього напрямку він відносить Е. Дюркгайма, Р. Вормса, де Греефе, В. Вундта, К. Маркса, Ф. Енгельса, творців російської соціологічної школи – П. Лаврова та М. Михайлівського. Соціологія в рамках такого її розуміння має групувати та узагальнювати висновки різних соціальних наук для цілісного розуміння та пояснення соціального життя. Б. Кістяківський із цього приводу зазначає, що при створенні теорій, які охоплюють весь соціальний світ у цілому, повторюється те, що відбувається при створенні теорій, що охоплюють світ природи загалом. Слідом за Е. Кантом, він стверджує, що у цьому разі виникають однаково доведені суперечливі пари суджень (антиномії) і тому доводиться відкинути (принаймні зараз) можливість існування універсальної соціальної науки [8, с. 38]. Б. Кістяковський доводить, що у будь-якому суспільстві виникають особливі соціальні відносини, соціальні явища, які утворюються взаємодією та впливом індивідів один на одного, що породжують феномени масової психології, які не досліджуються жодною із соціальних наук. Ці явища, стверджує Б. Кістяківський слідом за Г. Зіммеlem, і становлять предмет соціології як самостійної спеціальної науки, що стоїть поруч із політичною економією та державним правом. Завдяки взаємодії, з'єднанню, роз'єднанню людей по-різному змінюються і суспільні форми, що їх пов'язують. Таким чином, резюмує Б. Кістяківський, не можна більше сумніватися, що існують дві науки соціології і, відповідно до цього, існують два поняття суспільства: одне – більш широке і всеосяжне, інше – більш вузьке і спеціальне. Універсальна соціологія розуміє під суспільством всю сукупність форм та організацій, що виробляються спільним життям людини. Соціологія як особлива дисципліна розуміє під суспільством лише ті відносини, які виникають з безпосереднього впливу людей один на одного [див.: 23, с. 40].

Б. Кістяківський зробив величезний внесок і у розвиток юриспруденції, велику увагу приділяв дослідженню ролі права в організації та функціонуванні суспільства, постійно розкривав і показував роль конституціоналізму у забезпеченні прав і свобод особистості, надзвичайно різко критикував правовий нігілізм, властивий російській інтелігенції, російській культурній традиції, російським політичним течіям – від народництва до соціал-демократизму. В збірнику «Віхи», що вийшов у 1909 році та був присвячений

аналізу уроків революції, він опублікував блискучу за формою та змістом статтю «На захист права. Інтелігенція і правосвідомість», у якій прямо і відверто написав, що духовні вожді російської інтелігенції або зовсім ігнорували правові інтереси особистості, або виявляли до них пряму ворожість, «що російська інтелігенція ніколи не поважала права, ніколи не бачила цінності в ньому; із усіх культурних цінностей право перебувало у неї у найбільшому загоні» [24, с.102]. У світогляді Б. Кістяківського право – це не зовнішній регулятор і обмежувач поведінки, а глибинна сутність справедливого і гуманного людського спілкування, фундамент демократичного життя. Це переконання він постійно проводив і обстоював у своїх роботах, присвячених конституціоналізму, правовій державі, верховенству права, правовій культурі (більш докладно див.: [25]). Правові погляди Б. Кістяківського заслуговують на окремий розгляд. Тут лише зазначимо, що він, безсумнівно, належить до засновників соціології права, призначення якої він вбачав у розгляді правових феноменів у зв'язку з соціальними структурами та відносинами, у вивченні їхньої ролі та місця в реальному соціальному житті. Б. Кістяківський розглядав право не як зведення законів, приписів, параграфів, а як «живе право», як головний соціальний феномен культури, який живе, існує, втілюється у вчинках, поведінці, стосунках людей.

Помітну роль відіграв Б. Кістяківський і в українському національно-визвольному русі [27]. У 1917 році Б. Кістяківський, який завжди приділяв велику увагу та з любов'ю ставився до української культури та історії, повертається до України. Восени цього року він починає викладати у Київському університеті та одночасно у приватному Юридичному інституті, пізніше в єдиному Київському державному українському університеті, бере активну участь у розробці та обговоренні різних законопроектів, пов'язаних зі створенням української національної системи університетської освіти, у розробці статуту Української Академії наук, створюваної В. І. Вернадським. Коли після падіння уряду Скоропадського розпочалися спроби скасування вже створеної УАН та організації замість неї нової, Б. Кістяківський один з небагатьох, хто рішуче виступив проти. У січні 1919 року його обирають до складу УАН на кафедру державного, адміністративного та міжнародного права, а в березні він обіймає посаду штатного академіка на кафедрі соціології. Після закриття УАН денікінцями Б. Кістяківський у складі делегації їздив до Ростова для переговорів про збереження академії. Переговори були марними, у грудні 1919 року УАН була оголошена колишньою. Б. Кістяківський на той час залишив Київ і переїхав до Катеринодару, де обійняв посаду професора Політехнічного інституту і де у квітні 1920 року помер після важкої операції [13, с. 156-172].

### Висновки

Соціологічні, філософські та юридичні праці Б. Кістяківського пронизані гуманістичним світоглядом, щирою стурбованістю про захист прав і свобод людей, про етичні завдання соціальних наук. Він постає перед читачем не як сухий і педантичний кабінетний мислитель, який живе у світі своїх наукових абстракцій, а як людина, глибоко стурбована кризовим станом політичного життя і суспільних проблем, правовим нігілізмом, що панував у російському суспільстві, зневагою до права і моралі.

Хоча майже все своє життя Б. Кістяківський провів за межами України, він до кінця днів зберігав духовну спорідненість з українською історією, культурою, з українською національною самосвідомістю. Виходячи з великого особистого досвіду спілкування з європейськими колегами та інституціями, він був глибоко переконаний, що цінності української національної культури можуть розкритися у всій їхній повноті лише у широкому європейському соціальному та культурному контексті як його важливий та невід'ємний компонент.

Відаючи належне непересічній постаті Богдана Кістяківського – видатній особистості, талановитому науковцю та гідному сину своєї Батьківщини, Правління Соціологічної Асоціації України у 2014 році заснувало медаль його імені «За визначний внесок у розвиток соціологічної науки та освіти в Україні».

Звичайно, в межах однієї статті неможливо розкрити всі аспекти багатогранної наукової та громадської діяльності Б. Кістяківського. З огляду на це, свої подальші історико-соціологічні розвідки ми плануємо присвятити більш глибокому аналізу його соціологічної спадщини.

### Список літератури:

1. Василенко М. П. Академік Богдан Олександрович Кістяківський. 16(29) квітня 1920 р. (некролог та оцінка діяльності) // Зап. соц.-екон. відділу УАН. Т. 1. К., 1923.
2. Максимов С. І. Б. Кістяківський – видатний український філософ права // Вісник Академії правових наук України, 1997. № 1 (8). С. 25-35.
3. Фінько А. Є. Державотворча теорія Богдана Кістяківського в контексті формування етичного реформсоціалізму // Мультиверсум. Філосо. альманах. К., 1998;
4. Тимошенко В. Ідея прав людини у творчості Б. Кістяківського // Право України. 2011. № 8. С. 324-329.
5. Шатохін А. М. Богдан Кістяківський – соціолог, правознавець, громадський діяч // «Філософія саду і садівництва в світовій культурі: джерела та новітні інтерпретації»: зб. наук. статей за матеріалами міжнародних науково-практичних конференцій. Міністерство освіти і науки України, Уманський НУС [та ін.]. Умань: Видавець «Сочинський М. М.», 2017. С.81-84.



6. Кушинська Л. А. Богдан Олександрович Кістяківський та його політико-правові погляди // Українознавчий альманах. Вип. 14. К.: 2014. С. 228-231.
7. Толстов І. В. Б. Кістяківський – засновник української інтегральної філософії права // Гуманітарний часопис. 2015. № 1. С. 52–57.
8. Усенко Б. Кістяківський Богдан Олександрович // Енциклопедія Сучасної України: електронна версія [онлайн] / гол. редкол.: І. М. Дзюба, А. Ф. Жуковський, М. Г. Железняк та ін.; НАН України. Київ: Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2013. URL: [https://esu.com.ua/search\\_articles.php?id=709](https://esu.com.ua/search_articles.php?id=709).
9. Тимошенко В. І. Кістяківський Богдан Олександрович // Антологія української юридичної думки: в 6 т. / гол. ред. Ю. С. Шемшученко. Київ: Видавничий дім «Юридична книга», 2002. Т. 1. С. 320–323.
10. Жукова Н. В. Філософсько-світоглядні засади соціально-політичної концепції Б. Кістяківського: автореф. дис. канд. філос. наук.: НАН України, Центр гуманіт. освіти. Л., 2005. 18 с.
11. Ройко Т. В. Історико-теоретична реконструкція гносеологічних засад ціннісно-оцінкового пізнання в проекті «наукової соціології» Б. Кістяківського: автореф. дис. канд. соціол. наук: 22.00.01. Київ. Нац. ун-т ім. Т.Г. Шевченка. К., 2009. 16 с.
12. Меленко О. В. Методологія правознавства в науковій спадщині Б. О. Кістяківського: автореф. дис. канд. юр. наук. Одеса. 2008. 178 с.
13. Депенчук Л. Богдан Кістяківський. Київ. «Основи», 1995. 174 с.
14. Ручка А. О., Танчер В. П. Курс історії теоретичної соціології. Київ: Наукова думка, 1995. 224 с.
15. Соціологія: навчальний посібник. Четверте видання / за ред. С. Макеєва. Київ: Знання, 2008. 566 с.
16. Бурлачук В. Богдан Кістяківський та його проект створення наукової соціології // Історія української соціології / за заг. редакцією К. Батаєвої, В. Бурлачука, В. Степаненка. Київ: «Кондор», 2018. С. 78-101.
17. Йонин Л. Г. Г. Зиммель – соціолог. М., 1981, 235 с.
18. Давидов Ю. М. Вебер и Кистяковский (опыт микроанализа) // Б. А. Кистяковский. Философия и социология права. СПб: РХГГ, 1998. 800 с.
19. Козер Л. Мастера социологической мысли. Идеи в историческом и социальном контексте. / пер. с англ. под ред. д. ф. н., проф. И. Б. Орловой. М.: Норма. 528 с.
20. Sorokin P. A. Contemporary Sociological Theories. N.Y. 1928.
21. Кистяковский Б. Общество и индивид (методологическое исследование). М., 2002. 160 с.
22. Кистяковский Б. А. Избранное: в 2-х ч. Ч.1. М., РПЭ. 2010. 656 с.
23. Кистяковский Б. А. Избранное: в 2-х ч. Ч.2. М., РПЭ. 2010. 376 с.
24. Кистяковский Б. А. В защиту права. Интеллигенция и правосознание // Вехи. Сборник статей о русской интеллигенции. М., 1909. 215 с.
25. Кралюк П. М. Богдан Кістяківський: апологет правової держави. Часопис Національного університету «Острозька академія». Серія «Право». 2020. № 1(21) URL: <http://lj.oa.edu.ua/articles/2020/n1/20kmapd.pdf>.
26. Гуменюк З. П. Філософський зміст функціонування правової держави у державознавчій теорії Б. Кістяківського // Вісник Національного університету "Львівська політехніка". Серія: Юридичні науки. 2016. № 845. С. 373-384.
27. Горбань Ю. А. Постагь Богдана Кістяківського в українському визвольному русі початку ХХ століття // Сторінки історії: збірник наукових праць. 2010. Вип. 30. С. 71-80.

## БОГДАН КИСТЯКОВСКИЙ И СОЦИОЛОГИЯ

**Бакиров Виль Савбанович** – доктор социологических наук, профессор, академик НАН Украины, профессор кафедры прикладной социологии и социальных коммуникаций социологического факультета Харьковского национального университета имени В. Н. Каразина, пл. Свободы 4, Харьков, 61022, Украина, e-mail: [bakirov.vil@gmail.com](mailto:bakirov.vil@gmail.com), ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0001-5110-3403>

*В статье анализируются социологические взгляды Б. Кистяковского, его место и роль в истории социологической мысли. Прослеживается жизненный путь ученого, становление и эволюция его научных интересов. Подчеркивается, что формирование социологических взглядов Б. Кистяковского происходило не в российской академической среде, насыщенной народническими идеями, позитивистскими концепциями и, в определенной мере, идеями «легального марксизма», а в контексте влиятельных направлений западноевропейской социологической мысли и социальной психологии, представленных в работах Г. Зиммеля, М. Вебера, Г. Тарда, В. Вундта, а также философского неокантианства (Г. Риккерт, В. Виндельбанд). Неокантианские идеи и настроения, а также западноевропейские юридические доктрины, с которыми Б. Кистяковский познакомился во время обучения и работы в немецких университетах, определили его фундаментальный интерес к методологии социального познания, к социологии права, к конституционализму как квинтэссенции демократической правовой культуры. Под влиянием неокантианства Б. Кистяковский погрузился в исследование специфики научного познания социальных явлений, одним из первых (если не первым) в мировой социологии сделал попытку системного логико-методологического осмысления социального познания как такового и социологической науки, в частности. Анализируются позиции Б. Кистяковского относительно различных интерпретаций сущности и задач социологии как науки. Освещается его вклад в разработку логико-методологических основ социологического познания, в критику субъективизма и натурализма в социологической науке; его предложения относительно преодоления кризисного состояния социальных наук, предложенное ним решение проблемы соотносительности социальной необходимости и сознательной деятельности людей. Раскрывается отношение Б. Кистяковского к украинскому вопросу, его преданность украинской культуре, роль в создании Украинской академии наук.*

**Ключевые слова:** социология, наука, логика, методология, социальные законы, государство, общество, право, возможность, необходимость, обязанность.

#### References:

1. Vasylenko, M. P. (1923) Academician Bohdan Oleksandrovykh Kistyakivsky. 16 (29) April 1920 (obituary and evaluation of activities) // Notes of social and economic Department of UAS. T. 1. Kyiv [in Ukrainian]
2. Maximov, S. I. (1997) B. 'Kistyakivsky is an outstanding Ukrainian philosopher of law' *Bulletin of the Academy of Law Sciences of Ukraine*. 1(8). Pp. 25-35 [in Ukrainian]
3. Finko, A. E. (1998) 'State-building theory of Bohdan Kistyakivsky in the context of the formation of ethical reformsocialism' *Multiversum. Philosophical. almanac*. Kyiv [in Ukrainian]
4. Tymoshenko, V. (2011) 'The idea of human rights in the work of B. Kistyakivsky' *Law of Ukraine*. № 8. P. 324-329 [in Ukrainian]
5. Shatokhin, A. M. (2017) 'Bohdan Kistyakivsky – sociologist, jurist, public figure' *"Philosophy of gardening and horticulture in world culture: sources and latest interpretations": a collection of scientific articles on the materials of international scientific-practical conferences*. Ministry of Education and Science of Ukraine, Uman NUS [etc.]. Uman: Publisher "Sochinsky M.M". Pp. 81-84 [in Ukrainian]
6. Kushinskaya, L. A. (2015) 'Bogdan Alexandrovich Kistyakivsky and his political and legal views' *Ukrainoznavchy almanac* Vol. 14. Pp. 228-231 [in Ukrainian]
7. Tolstov, I. V. (2015) 'Kistyakivsky – the founder of the Ukrainian integrated philosophy of law' *Humanitarian Journal*. 1. C. 52-57 [in Ukrainian]
8. Usenko, B. (2013) 'Kistyakivsky Bohdan Oleksandrovykh' *Encyclopedia of Modern Ukraine: electronic version* [online] / ch. editors: Dziuba, I. M., Zhukovsky, A., Zheleznyak, M. G. etc.; NAS of Ukraine. Kyiv: Institute of Encyclopedic Research of the National Academy of Sciences of Ukraine. Available at: [https://esu.com.ua/search\\_articles.php?id=709](https://esu.com.ua/search_articles.php?id=709) [in Ukrainian]
9. Tymoshenko, V. I. (2002) 'Kistyakivsky Bohdan Oleksandrovykh' *Anthology of Ukrainian legal thought: in 6 volumes / Vol. 1*. ed. Shemshuchenko, Yu. S. Kyiv: Yuridychna Kniga Publishing House Vol. 1. P. 320–323 [in Ukrainian]
10. Zhukova, N. V. (2005) Philosophical and ideological principles of the socio-political concept of B. Kistyakivsky. Abstract of the dissertation for the degree of Candidate of Philosophical Sciences: NAS of Ukraine, Center for Humanities. education. Lviv. [in Ukrainian]
11. Royko, T. V. (2009) Historical-theoretical reconstruction of the epistemological foundations of value-evaluative cognition in the project of «scientific sociology» by B. Kistyakivsky. Abstract. of the dissertation for the degree of Candidate of Sociological Sciences: 22.00.01. Kyiv. National University named after T.G. Shevchenko. [in Ukrainian]
12. Melenko, O. B. (2008) Methodology of jurisprudence in the scientific heritage of B. O. Kistyakivsky. Abstract of the dissertation for the degree of Candidate of Law. Odesa [in Ukrainian]
13. Depenchuk, L. (1995) Bohdan Kistyakivsky. Kyiv. "Osnovy" [in Ukrainian]
14. Ruchka, A. O. and Tancher, V. P. (1995) Course in the history of theoretical sociology. Kyiv: Naukova Dumka [in Ukrainian]
15. Makeev, S. (ed). (2008) Sociology: a textbook. Fourth edition. Kyiv: Znannia [in Ukrainian]
16. Burlachuk, V. (2018) 'Bohdan Kistyakivsky and his project of creating scientific sociology' *History of Ukrainian sociology* in Batayeva, K., Burlachuk, V. and Stepanenko, V. (eds.). Kyiv: Condor [in Ukrainian]
17. Ionin, L. G. (1981) G. Simmel – sociologist. Moscow [in Russian]
18. Davydov, Yu. M. (1998) 'Weber and Kistyakovsky (experience of microanalysis)' *B. A. Kistyakovsky. Philosophy and sociology of law*. St. Petersburg: RCGI [in Russian]
19. Kozler, L. (1995) Masters of Sociological Thought. Ideas in historical and social context. Moscow: Norma [in Russian]
20. Sorokin, P. A. (1928) Contemporary Sociological Theories. N.Y.
21. Kistyakovsky, B. A. (2002) Society and the individual (methodological study) Moscow [in Russian]
22. Kistyakovsky, B. A. (2010) Selected: in 2 parts. Part 1. Moscow [in Russian]
23. Kistyakovsky, B. A. (2010) Selected: in 2 parts. Part 2. Moscow [in Russian]
24. Kistyakovsky, B. A. (1909) 'In defense of the law. Intelligentsia and legal consciousness' *Milestones. Collection of articles about the Russian intelligentsia*. Moscow [in Russian]
25. Kraliuk, P. M. (2020) 'Bogdan Kistyakivsky: apologist of the law state' *Journal of the National University "Ostroh Academy". "Law" series* 1(21) Available at: <http://lj.ou.edu.ua/articles/2020/n1/20kpmad.pdf>.
26. Humeniuk, Z. P. (2016) 'Philosophical content of the functioning of the rule of law in the theory of political science of B. Kistyakivsky' *Bulletin of the National University "Lviv Polytechnic". Series: Legal Sciences* №845. Pp. 373-384 [in Ukrainian]
27. Gorban, Yu. A. (2010) 'The figure of Bohdan Kistyakivsky in the Ukrainian liberation movement of the early twentieth century' *Pages of history: a collection of scientific works* Issue 30. P. 71-80 [in Ukrainian]

## РОЗДІЛ 2

## ЕМПІРИЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ СУЧАСНОГО СУСПІЛЬСТВА

УДК 316.334.22

DOI: 10.26565/2227-6521-2021-46-02

## ДОВГОТРИВАЛЕ БЕЗРОБІТТЯ ТА ЕКОНОМІЧНА НЕАКТИВНІСТЬ В УКРАЇНІ: СОЦІОЛОГІЧНИЙ ВИМІР

**Гоманюк Микола** – кандидат соціологічних наук, доцент кафедри географії та екології Херсонського національного університету, вул. Університетська, 27, м. Херсон, 73000, Україна, e-mail: gomanuk@gmail.com ORCID ID <https://orcid.org/0000-0002-9625-1968>

**Даниленко Ігор** – старший викладач кафедри методів соціологічних досліджень Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, майдан Свободи 4, м. Харків, Україна, 61022, e-mail: [dani\\_lenko@ukr.net](mailto:dani_lenko@ukr.net) ORCID ID <https://orcid.org/0000-0001-5811-6071>

**Маркелюк Анастасія** – членкиня Херсонського регіонального відділення Соціологічної асоціації України, Бериславське шосе, 24, корп. 1, кім. 313, Херсон, 73000, Україна, e-mail: [nmarkelyuk@gmail.com](mailto:nmarkelyuk@gmail.com), ORCID ID <https://orcid.org/0000-0002-4109-8361>

*У статті розглядаються причини та соціальні наслідки довготривалого безробіття в Україні. Підкреслюється, що, за результатами глибинних інтерв'ю та масового опитування, причини довготривалого безробіття в Україні можна поділити на три групи. До першої можна віднести ситуацію, яка склалася на світовому ринку праці, до другої – ситуацію в Україні, до третьої – соціальні та психологічні особливості довготривалих безробітних. Перша група причин впливає на довготривале безробіття та економічну неактивність опосередковано. Акцентується, що значна кількість трудових мігрантів та високооплачуваних фрілансерів серед громадян України створює умови для підтримки довготривалого безробіття серед членів їхніх сімей. Низький рівень зарплат та стрімкі зміни на ринку праці (зниження попиту на низку спеціальностей, наприклад, інженерно-технічних працівників), низький рівень пенсії та їхня низька диференціація, висока частка тіньової економіки, недоліки у податковій сфері – найбільш виражені причини другої групи, які зумовлюють відмови від працевлаштування, особливо офіційного, або його відтермінування. До третьої групи причин довготривалого безробіття можна віднести такі: завищені очікування щодо розміру зарплати та умов праці, позитивний досвід роботи в тіньовій економіці, недостатня розвинутість інфраструктури, що забезпечує можливість працевлаштування жінок. До соціокультурних причин можна зарахувати незнання базових принципів трудового законодавства, брак досвіду формальної комунікації з працедавцями, упереджене ставлення до державних інституцій. Підкреслюється, що для значної частини довготривалих безробітних офіційне працевлаштування асоціюється зі зниженням їхнього соціального статусу. Доводиться, що статус офіційних довготривалих безробітних подекуди не відповідає їхньому реальному статусу: багато хто з них економічно достатньо активні. Робиться висновок, що проблема включення значної частини офіційних довготривалих безробітних в економічне життя має бути переоцінена у проблему легалізації їхньої неофіційної економічної активності.*

**Ключові слова:** довготривале безробіття, економічна неактивність, тіньова економіка, Україна.

## LONG-TERM UNEMPLOYMENT AND ECONOMIC INACTIVITY IN UKRAINE IN THE SOCIOLOGICAL DIMENSION

**Homanyuk Mykola** – Associate Professor, Department of Geography and Ecology, Kherson National University, 27 Universytetska st., Kherson, 73000, Ukraine, e-mail: gomanuk@gmail.com, ORCID ID <https://orcid.org/0000-0002-9625-1968>

**Danylenko Ihor** – Senior Lecturer at the Department of Methods of Sociological Research, the School of Sociology, V.N. Karazin Kharkiv National University, 4 Svobody sq., Kharkov, 61022, Ukraine, e-mail: [dani\\_lenko@ukr.net](mailto:dani_lenko@ukr.net) ORCID ID <https://orcid.org/0000-0001-5811-6071>

**Markeliuk Anastasia** – member of the Kherson Regional Department of Sociological Association of Ukraine, 24 Beryslavske shosse, bldg. 1, com. 313, Kherson, 73000, Ukraine, e-mail: [nmarkelyuk@gmail.com](mailto:nmarkelyuk@gmail.com), ORCID ID <https://orcid.org/0000-0002-4109-8361>

*The article considers the causes and social consequences of long-term unemployment in Ukraine. According to the results of in-depth interviews and quantitative survey, the causes of long-term unemployment in Ukraine can be divided into three groups. The first group includes the current situation on the world labor market, the second group deals with the inside situation in Ukraine, and the third group deals with the social and psychological characteristics of the long-term unemployed. The first group of causes affects the long-term unemployment and economic inactivity indirectly. A significant number of labor migrants and high-paying freelancers among the citizens of Ukraine creates conditions for maintaining of long-term unemployment among their family members. Low wages and rapid changes in the labor market (declining demand for a number of specialties, for example engineering and technical workers), low pensions and their low differentiation, high level of the shadow and gig-economy, shortcomings in the tax sphere are the most reasons for the second group of unemployment reasons. Among the cultural reasons there are lack of knowledge of the basic principles of labor law, lack of experience in formal communication with employers, prejudice against government institutions. For a large proportion of the long-term unemployed, formal employment is associated with a decline in their social status. It was also found that the status of the official long-term unemployed largely does not correspond to their real status. The most part of them are economically quite active unofficially in shadow and gig-economy. It is concluded that the problem of including the official long-term unemployed in economic life should be reformatted into the problem of legalizing their informal economic activity.*

**Keywords:** long-term unemployment, economic inactivity, shadow economy, Ukraine.

**Постановка проблеми.** В умовах економічного спаду в Україні та кризових явищ, які спіткали нашу країну за останні роки, проблема безробіття стала однією з найголовніших проблем українського суспільства. Безробіття має значний негативний вплив на всі сфери життєдіяльності соціуму. Ситуація з поширенням коронавірусу тільки погіршила ситуацію. Певна частина населення України залишилась без роботи через суттєве зниження рівня бізнесової діяльності. Згідно з даними Міжнародної організації праці, пандемія COVID-19 може спричинити ще гірші наслідки для світового ринку праці, ніж криза 2008–2009 рр. Людина, яка втратила роботу, зазнає не тільки матеріальних збитків, але й відчуває соціально-психологічне пригнічення. З огляду на це, пошук шляхів зменшення рівня довготривалого безробіття та економічної неактивності є надзвичайно суттєвими.

**Аналіз останніх досліджень і публікацій.** Проблема безробіття населення є багатовимірною й зачіпає досить велику кількість сфер життєдіяльності людини: економічну, соціальну, культурну тощо. Найчастіше вона перебуває у фокусі дослідження економістів [1-7, 9-10, 12-13]. Значна частина досліджень стосується стану зайнятості та безробіття в країні у певний часовий період. Так, Кочура І. аналізувала відповідну ситуація станом на 2011 рік [3]. Богацька Н., Бондаренко О., Ярова Л., Кафлевська С., Лисюк О., Слюсар С., Марченко І. досліджували динаміку безробіття, протягом кількох років чи кількох десятків років [4, 5, 7, 8]. Вивченню таких специфічних аспектів обраної нами проблеми, як особливості незареєстрованого безробіття в Україні присвячені роботи Купець О. В. та Підперигора С., питання довготривалого безробіття розглядаються у працях Шекета Є., проблема тіньової зайнятості в дослідженнях Шаульської Л., Якимової Н. та ін. [10, 11, 12]. Неможливо заперечити, що безробіття чинить прямий вплив не лише на економічну сферу, але й на соціальну, чому присвячують свої роботи чимало вітчизняних науковців. Так, Транченко Л. розглядає безробіття як соціальну проблему ринкової економіки та виділяє низку спричинених ним негативних і позитивних наслідків [1].

Серед методів, що найчастіше використовуються для дослідження проблеми безробіття, лідирують статистичний, історичний та різні їхні комбінації [1-10, 12-13]. Застосування саме таких методів зумовлено специфікою профілю дослідників. Більшість учених, які вивчають проблеми безробіття сьогодні, – це економісти, які віддають перевагу «твердим» методам, роботі із статистичними даними тощо. Проте для того, щоб дослідити проблему тривалого безробіття в повній мірі, лише статистичного та історичного методів недостатньо. Виникає потреба у використанні арсеналу м'яких, власне соціологічних, методів для більш глибокого вивчення проблеми довготривалого безробіття.

**Мета** цієї статті – визначення причин довготривалого безробіття<sup>1</sup> та економічної неактивності громадян України, розробка практичних рекомендацій щодо їхнього подолання.

**Виклад основного матеріалу.** В рамках Місцевого партнерства зайнятості<sup>2</sup> в місті Херсон, яке здійснюється за підтримки Проекту МОП «Інклюзивний ринок праці для створення робочих місць в Україні», Херсонським відділенням Соціологічної асоціації України з липня по жовтень 2020 року було

<sup>1</sup> Згідно «Методики здійснення первинного та поглибленого профілювання осіб, які шукають роботу та зареєстрованих безробітних», затвердженої Наказом Міністерства соціальної політики України №1910 від 19.12.2018 до категорії «довготривалі безробітні» належать особи, які знаходяться на обліку у Центрі зайнятості шість місяців і більше

<sup>2</sup> Міське партнерство зайнятості – коаліція стейкхолдерів, діяльність якої спрямована на вирішення питань, що виникають на ринку праці.

проведено соціологічне дослідження «Причини довготривалого безробіття і неактивності населення та визначення ймовірних шляхів підвищення його економічної активності».

У ході дослідження було проведено кількісне опитування з офіційними довготривалими безробітними, а також серію глибинних інтерв'ю з офіційно зареєстрованими довготривалими безробітними та неформально зайнятими.

Генеральна сукупність кількісного опитування становить 3239 громадян<sup>3</sup>, які зареєстровані у Херсонському обласному центрі зайнятості. Обсяг вибірки – 344 респондента. Вибіркова похибка з ймовірністю 95% не перевищує 5,0% для відсотків, близьких до 50%, 4,4% для відсотків, близьких до 25%, і 3,0% для відсотків, близьких до 10%. За типом відбору респондентів вибірка квотна, застосовані статеві-вікові квоти.

В рамках дослідження були також проведені 14 глибинних інтерв'ю з офіційно довготривалими безробітними у м. Херсон, які стоять на обліку в ХОЦЗ (5 осіб) та з неформально зайнятими (9 осіб).

Серед опитаних довготривалих безробітних 64% жінок і 36% чоловіків.

Більшість опитаних офіційних довготривалих безробітних (58%) мають вищу освіту рівня бакалавр, спеціаліст або магістр. Довготривалими безробітними з вищою освітою порівняно частіше стають жінки й молодь, принаймні вони частіше стають на облік у Центрі зайнятості.

Таблиця 1.

**Рівень освіти опитаних в залежності від статі й віку (% тих, хто відповів)**

	СТАТЬ		ВІК		
	чоловіки	жінки	18-35	36-45	46+
Неповна середня	6	3	1	6	5
Загальна середня або середня спеціальна	47	32	26	30	53
Вища (бакалавр, магістр, спеціаліст)	47	65	73	64	42

Дослідження довело, що серед зареєстрованих довготривалих безробітних частка осіб з вищою освітою значно більша, ніж в середньому по Херсонській області (за даними Держкомстату станом на 2019 рік серед осіб старше 25 років в Херсонській області людей з освітнім рівнем не нижче бакалаврського налічувалося 25%).

Середній трудовий стаж офіційних довготривалих безробітних, що взяли участь у кількісному опитуванні, становить 16,2 роки. Реальний стаж довготривалих офіційних безробітних у місті Херсон з ймовірністю 95% знаходиться у діапазоні від 15,0 до 17,3 років. На основі цих даних можна стверджувати з ймовірністю 95%, що трудовий стаж офіційних довготривалих безробітних у місті Херсон знаходиться в діапазоні від 15,0 до 17,3 років. Половина опитаних має трудовий стаж у діапазоні від приблизно 7 до 25 років, дві третини – від 5 до 27 років. Обсяг трудового стажу не залежить від статі: чоловіки й жінки мають приблизно рівний стаж, який зростає з віком. Середній стаж тих, хто працював тільки офіційно, значно вищий за стаж тих, у кого були неофіційні роботи: відповідно, 20,2 років й 13,8 років.

Серед опитаних значна частина респондентів (близько 20%) вже має потрібний страховий стаж<sup>4</sup> для виходу на пенсію. Це означає, що для цих опитаних страховий стаж не є головним мотивом реєстрації у Центрі зайнятості.

Переважає більшість опитаних (88%) до реєстрації у Херсонському міському центрі зайнятості працювала офіційно на державному підприємстві, установі та/ або на приватному підприємстві. Решта були працевлаштовані неофіційно, підробляли або не працювали (навчання, декретна відпустка тощо). В цілому досвід **офіційного працевлаштування** мають майже всі опитані (99%), причому 85% із них мали більше, ніж одне місце офіційного працевлаштування.

На момент опитування досвід **неофіційної роботи** протягом свого життя мали 62% опитаних довготривалих безробітних (найчастіше одне або два місця неофіційного працевлаштування або підробітку). Лише 37% тих, хто мав досвід офіційного працевлаштування, ніколи не підробляли або не працевлаштовувались неофіційно; решта у своєму житті працювали як офіційно, так і неофіційно. Можна припустити, що деякі з неофіційних видів зайнятості практикуються респондентами і під час знаходження на обліку в Центрі зайнятості, а цифри, що показують масштаб участі в тіньовій економіці, респондентами дещо занижувалися. Неофіційну роботу або підробіток будь-коли у своєму житті мали 62% офіційних

<sup>3</sup> Дані Херсонського обласного центру зайнятості (ХОЦЗ) станом на 1 червня 2020 року.

<sup>4</sup> Страховий стаж – це період, упродовж якого за особу страхувальником сплачено внески в сумі, не меншій за мінімальний страховий внесок. Раніше, до 2004 року, існувало поняття трудового стажу. Трудовий стаж – це період роботи, який підтверджується записами у трудовій книжці або інших документах. З 2004 року введено поняття страхового стажу, і він, на відміну від трудового, підтверджується сплаченими страховими внесками. Для виходу на пенсію у 2020 році після досягнення чоловіками 60 років та жінками 59 років 6 місяців (лише для жінок, народжених до 31 березня 1961 року) потрібен страховий стаж не менше 27 років. (Інформація з Сайту Пенсійного фонду України <https://www.pfu.gov.ua/>)

довготривалих безробітних; серед них 66% чоловіків і 58% жінок. Неофіційно працевлаштовуються частіше молоді люди: 71% проти 55-57% людей старше 35 років.

Офіційні довготривалі безробітні мають досить *різноманітні неофіційні місця роботи* або приробіток. Найчастіше це продавці на ринку або в магазині (цим вдвічі частіше займаються жінки), а також вантажники або робітники у сфері будівництва й ремонту осель (цим переважно займаються чоловіки молодого та середнього віку). Також переважно чоловічими роботами / приробітками без офіційного працевлаштування є сільськогосподарська праця, робота водіями й таксистами або робітниками, які ремонтують побутову техніку. Жінки порівняно частіше працюють офіціантками, доглядають за дітьми, літніми або хворими людьми, працюють операторами кол-центрів, надають косметичні послуги (перукар, манікюрниця тощо). На вибір підробітку певною мірою впливає вік опитаних. Молодь частіше працює в закладах громадського харчування, надає косметичні послуги, займається розповсюдженням листівок, розклейкою оголошень або заробляє інтернет-торгівлею.

Як зазначалось вище, 14 осіб, які взяли участь у глибинних інтерв'ю, – це офіційні довготривалі безробітні та неформально зайняті. П'ятеро інформантів були зареєстровані у Центрі зайнятості, двоє мали такий досвід у минулому, решта до ХОЦЗ не зверталась. Майже всі учасники інтерв'ю мали досвід офіційного працевлаштування. Серед них є ті, хто в минулому працював шкільними вчителями, робітниками промислових підприємств, водіями, баристами, охоронцями в закладах пенітенціарної системи, працівниками офісів та менеджерами, будівельниками, продавцями та консультантами тощо. Майже у кожного з опитаних є досвід неофіційної роботи або приробітку. Це дуже різні роботи, зокрема оператор кол-центру, кухар, офіціант, візажист, пакувальник продукції на підприємстві, фітнес-інструктор, продавець на ринку, двірник, будівельник, різноробочий, таксист, торговий представник, вантажник, розповсюдженець листівок тощо. Хтось працював неофіційно на сезонних роботах, наприклад збираючи сільськогосподарську продукцію у полі, або вожатим у дитячому таборі, спостерігачем на виборах. Ще одна царина неофіційної праці – заробіток в інтернеті, зокрема інтернет-продаж одягу або авторських витворів, копірайтинг, таргетинг, SMM, або така діяльність, як листування з іноземцями від шлюбних агентств чи вебкамінг<sup>5</sup>.

**Хто такі безробітні?** Таке питання ставилось учасникам глибинних інтерв'ю з метою з'ясувати, чи є розбіжності у визначенні свого статусу довготривалими безробітними, тобто тими, хто знаходиться на обліку Державного центру зайнятості, і неофіційними безробітними.

Довготривалі безробітні досить чітко визначають свій статус безробітного через **факт реєстрації у центрі зайнятості**. Цей стан може сприйматися як незвичний, або навпаки, якщо вже є досвід пошуку роботи через центр зайнятості. В цілому не так важливо, яку роботу втратила людина — офіційну чи ні. Якщо неофіційна робота дозволяє забезпечити себе і свою родину, безробітним така особа себе вважати навряд чи буде. Процитуємо наших респондентів<sup>6</sup>.

*«Лично я попала под сокращение, и на данный момент у меня нет работы. Для меня это непривычное состояние, потому что я работала всегда. Без перерыва абсолютно стажа. Институт и работа, работа, работа»* (жінка, 45 р., освіта вища).

**Відсутність оплачуваної роботи** є необхідною, але недостатньою ознакою статусу безробітного. Ті, хто працює на користь іншим, навіть якщо ця праця не вимірюється у грошовому еквіваленті, безробітними не вважаються:

*«Эти люди могут быть заняты трудом, который не принято оплачивать, например, уход за родственниками, за детьми и так далее»* (жінка, 30 р., освіта вища).

Тобто безробітні асоціюються з неробами, ледарями:

*«Даже бомж, который собирает бутылки, он делает работу»* (жінка, 30р., освіта вища).

Важливо зауважити, що безробітними, на думку деяких інформантів, можуть вважатися лише ті, хто прагне працювати, але не мають роботи:

*«Если я до конца жизни сижу только на шее у мужа, не зарабатывая сама, и из его средств будет формироваться и моя пенсия тоже, я бы считала себя домохозяйкой. А поскольку у меня в планах есть зарабатывание денег, то, скорее всего, я безработная»* (жінка, 45 р., освіта вища).

На відміну від довготривалих безробітних, неофіційні безробітні частіше не вважають себе безробітними, тому що відчують певну образливість такого визначення через деякі негативні конотації цього терміну. Безробітні в їхньому уявленні – це жебраки, яким буквально не вистачає коштів на їжу й необхідні речі. Або це утриманці, які не заробляють. Особі, яка десь підробляє, щось заробляє й не має

<sup>5</sup> Робота в нелегальних інтернет-студіях, що надаються послуги переважно інтимного характеру.

<sup>6</sup> Тут і далі цитати надаються мовою оригіналу.

підстави вважати себе жебраком або утриманцем, складно погодитись з самовизначенням «безробітний». Щодо власного стану, то краще, наприклад, просто вважати, що деякий час можна дозволити собі не працювати або працювати нерегулярно. Таким чином, статус безробітного визначається більшою мірою не тим, як людина себе відчуває, а тим, чи визнають, визначають цю людину безробітною інші. Тому облік на біржі праці, у центрі зайнятості стає кроком офіційного погодження зі статусом безробітного.

Учасники глибинних інтерв'ю також міркували щодо переваг і недоліків офіційної та неофіційної роботи. **Головними перевагами офіційної роботи на їхню думку є:**

– **збереження стажу:**

*«Какое-то время назад я думала, что должна быть только официальная, чтобы не было перерыва в стаже»* (жінка, 45 р., освіта вища).

*«Для того, чтоб там тобі йшов стаж, для того, чтоб отримати якусь пенсію в кінці кінців»* (жінка, 21 р., освіта середня);

Проте дехто з учасників не впевнений, що стаж, дійсно, є перевагою:

*«Те же маникюрщицы, визажисты, они зарабатывают нормальные деньги — до тысячи долларов в месяц можно зарабатывать в Херсоне частным образом, но не будет стажа в книжке»* (жінка, 45 р., освіта вища);

– **можливість заробити на пенсію:**

*«Пенсия, какая-никакая, но всё равно отчисления идут»* (жінка, 45 р., освіта вища).

Проте майже всі учасники глибинних інтерв'ю мають сумніви щодо можливості заробити на пенсію:

*«Официальная работа нужна, чтобы я когда-то получила пенсию. Но в это я не очень верю. Я не очень верю, что мне когда-нибудь достанется хорошая пенсия»* (жінка, 30 р., освіта вища).

*«У мамы стаж просто вот такой! И работала, и высшее образование, а пенсия копеечная»* (жінка, 45 р., освіта вища).

Важливо зауважити, що сумніваються молоді люди, у яких є час та можливість заробити на пенсію. Що казати про тих, хто вже сьогодні не має відповідного стажу й часу його отримати, тому й шансів отримувати пенсію майже немає:

*«А что про пенсию думать? Её просто не будет»* (жінка, 44 р., освіта вища).

– **соціальні гарантії:**

*«В тебе є якийсь соцпакет, і це плюс»* (жінка, 21 р., освіта середня).

*«Якщо ви хворієте, то вам виплачуються больничні»* (жінка, 22 р., освіта вища);

– **захищеність, дотримання трудових прав:**

*«Ты хоть немножко как-то защищён государством. Хотя бы немножко. Я не говорю полностью, но хотя бы немножко ты защищён»* (чоловік, 32 р., освіта середня);

*«Ти захищений цим договором, що тебе, я так думаю, не кинуть, бо є договір і ти можеш якось це оскаржити»* (жінка, 21 р., освіта середня).

**Недоліки офіційної роботи.** Офіційна робота часто асоціюється з низкою зарплатою й роботою на повний робочий день, ще й подекуди трапляються перепрацювання, але це залежить від конкретних місць роботи. Когось, наприклад, людей творчих професій, не завжди влаштовує фіксований графік – необхідність працювати від дзвінка до дзвінка:

*«Для меня чёткий график – это не очень хорошо»* (жінка, 45 р., освіта вища).

Головний недолік – це передусім невисокі зарплати:

*«Официальные работы у нас, как правило, сейчас бюджетные. И зарплаты... У меня муж работал на железной дороге, пахал, извини меня. Да, 8 часов, пятидневка, служебный автобус, который недалеко от дома останавливался, но он пахал. И с премиями он получал около 5 тысяч! Ну это же не зарплата!»* (жінка, 45 р., освіта вища).

Хтось також зауважує на такому явищі, пов'язаному з офіційною роботою, як бюрократизм:

*«Ти не можеш вільно відпроситися, треба постійно проходити процедуру відпрашувань, якщо ти хворієш, то тобі треба больничний лист, що теж дуже складно. Дуже багато»*



документів... ну, в принципі дуже багато документації, і ти не можеш просто так на словах домовитись. Тобто ти повинна постійну якусь процедуру документації для того, щоб щось зробити» (жінка, 22 р., освіта вища).

Важлива тема, яка викликає дискусії (важко сказати, вважати це недоліком чи перевагою), – це **прозорість сплати податків**. Дехто скаржиться на великі відрахування від зарплати, розбіжності між «чистими» й «брудними» грошима:

«Да, вот я как токарь, да, вот я там наточил деталей там на 7000, грубо говоря, да. Мне начислено 7000. А теперь мне начинается: отдай туда, отдай туда, отдай туда, отдай туда и в результате я получаю 5000» (чоловік, 45 р., освіта середня).

Але й багато тих, хто підтримує іншу позицію:

«Мы живём в этой стране, а страну нужно за что-то содержать, правильно? С неба ничего не падает. Поэтому работать и получать зарплату в конверте — да, класно. Но с другой стороны, внутренний протест: А как же налоги?» (жінка, 45 р., освіта вища).

Головною **перевагою неофіційної роботи** є можливість більше заробляти. Часто заробіток безпосередньо залежить від витраченого часу або обсягу виконаної роботи, це мотивує робітника працювати більше. Відсутні великі відрахування:

«Живые деньги. Мне сказали, что я получаю столько, я столько и получил» (чоловік, 45 р., освіта середня).

Часто неофіційна робота передбачає гнучкий або вільний робочий графік:

«График, який можна скласти відповідно до мети, тобто більш вільний графік, ніж на офіційній роботі» (жінка, 22 р., освіта вища).

Відсутність бюрократизму у вирішенні робочих питань:

«Я могу домовиться, ну, тобто, легко домовиться за те, що мені там треба кудись піти. Тобто я могу сказати це на словах, без оформлення документів, я могу домовиться, якщо мені треба кудись піти. Тобто не обов'язково якась дуже важлива причина, просто так то і так то» (жінка, 22 р., освіта вища).

На думку наших респондентів, неофіційний характер роботи пов'язаний з меншою кількістю обмежень і відповідальності:

«Для молоді зараз, я вважаю так, судячи з моїх знайомих, більш приваблива робота неофіційна, ніж офіційна, бо неофіційна робота не вимагає від тебе якоїсь дуже сильної відповідальності. Ти попрацював, тобі щось не сподобалось — ти пішов. Да, ти не захищений, тобі можуть не заплатити, але ти вільний, можеш піти, коли хочеш. І думаю, це там якось приваблює» (жінка, 21 р., освіта середня).

Серед **недоліків неофіційної роботи** учасники інтерв'ю насамперед називають відсутність фіксованої заробітної плати:

«Постійні переживання з цього приводу, що от я простою і ніхто в мене нічого не купить і це все було дарма, то да такі переживання були» (жінка, 22 р., освіта вища);

«Тебе платят мало, но ты ничего не можешь сказать. У тебя нет никакой защиты. А кому ты пожалуешься?» (жінка, 22 р., освіта вища).

Існують ризики не отримати зарплату взагалі й не мати змоги себе захистити:

«Месяц-два поработал, без оплаты остался и пошёл дальше. И такая система у них есть. Это нормальная сейчас практика в торговле... И если ты неофициально работаешь, ты никому ничего не скажешь на это» (чоловік, 32 р., освіта середня).

На неофіційній роботі часто відсутні соціальні гарантії:

«Больничные никем не оплачиваются» (жінка, 45 р., освіта вища).

Ті, хто працює неофіційно, почуваються менш захищеними. Не неофіційній роботі також можлива понаднормова праця:

«И работа очень часто может быть ненормированной. То есть не 8 часов рабочий день» (жінка, 45 р., освіта вища).



Деякі неофіційні роботи не передбачають якісь перспективи професійного розвитку, кар'єрного зростання. Загалом часто можна було зустріти ставлення до неофіційної роботи як до чогось тимчасового, несерйозного, лише підробітку:

*«Не можна працювати офіціантом постійно»* (жінка, 22 р., освіта вища).

Вибираючи нову роботу, важливо врахувати все: і умови праці, і умови трудової винагороди, а також зручність графіку, перспективи розвитку тощо. Усе це в тій чи іншій мірі важливо. Але, якщо робити акцент на найбільш важливих критеріях вибору нової роботи для переважної більшості опитаних довготривалих безробітних, то це такі критерії, як рівень оплати праці, соціальні гарантії, цікавість роботи, офіційний характер працевлаштування, що, у свою чергу, пов'язано із збереженням трудового стажу заради майбутньої пенсії.



\* Медична страховка, оплата послуг мобільного зв'язку, службовий транспорт тощо

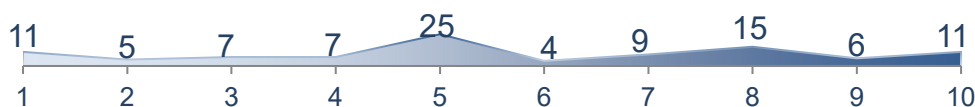
Рисунок 1. Розподіл відповідей на питання: «Наскільки особисто для Вас при виборі місця роботи важливі такі речі?» (N=344), %

Якщо обирати між стабільною роботою, нехай навіть з не дуже великим доходом, та високооплачуваною роботою, яку легко втратити, більша частина довготривалих безробітних вагається з вибором, але для решти другий варіант більш привабливий. Якщо вибирати – працювати за фахом, навіть якщо дохід буде невеликим, або працювати будь-де і багато заробляти, то респонденти переважно вибирали другий варіант. Тобто високий зарібок переважає всі інші критерії вибору роботи: і стабільність, і відданість своїй спеціальності.

Вибір між офіційною роботою і гарантованою пенсією та неофіційним працевлаштуванням найбільш неоднозначний. Думки опитаних розподілились майже навпіл, незважаючи на те, що неофіційна робота, як правило, дозволяє більше заробляти. Люди не впевнені, що навіть за таких умов вони зможуть самостійно накопичувати на старість. Тому фактор збереження трудового стажу заради майбутньої пенсії залишається досить важливим у виборі нової роботи.

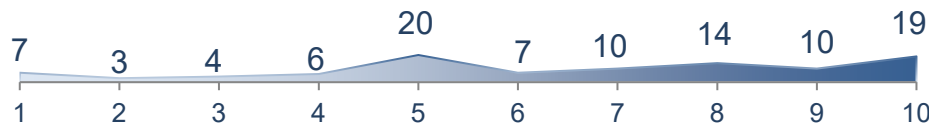
Краще стабільна робота, нехай навіть з не дуже великим доходом

Краще багато заробляти, навіть якщо існує ризик втратити цю роботу



Краще працювати за фахом, навіть якщо дохід буде невеликим

Не важливо, де і ким працювати, головне — багато заробляти



Офіційна робота гарантує пенсію, навіть якщо вона невелика

Краще працювати неофіційно, і накопичувати на старість самостійно

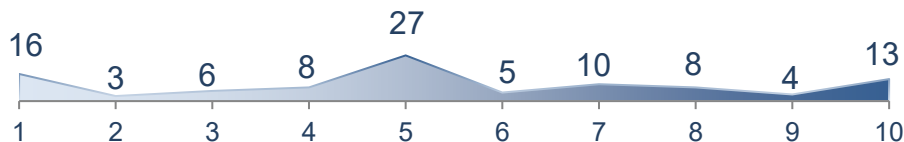
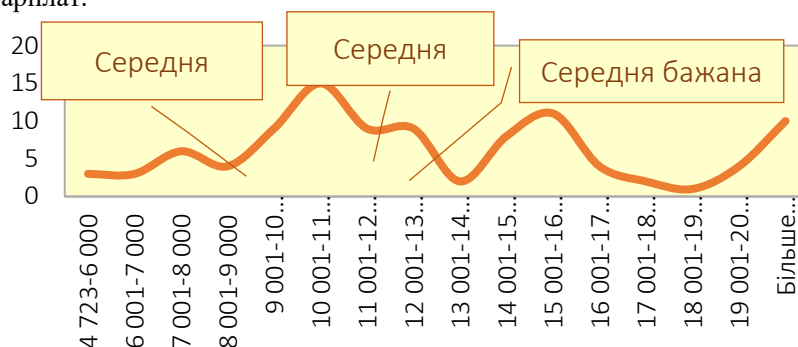


Рисунок 2. Розподіл відповідей на питання: «Зробіть позначку на 10-бальних шкалах, де «1» означає, що ви повністю згодні з твердженням зліва, «10» означає, що ви повністю погоджуєтесь із твердженням праворуч, а якщо ваша думка десь посередині, виберіть будь-яке число між ними» (N=344), %

Середня заробітна плата, на яку розраховують опитані, які стоять на обліку в Центрі зайнятості, становить 12-13 тисяч гривень, модальне значення (називалось найчастіше) — 10-11 тисяч гривень, половина опитаних готова працювати за умови місячної плати від 10 до 16 тисяч гривень. Мова, звісно, йде про обсяг бажаних зарплат.



\* Середня зарплата в Україні й Херсонській області за даними Держкомстату червня 2020 року

Рисунок 3. Розподіл відповідей на питання: «Якою має бути ваша середня зарплата, щоб робота мала сенс?» (N=344), %\*

Існують різні обставини або обмеження, що заважають знайти нову роботу. Так, 70% довготривалих безробітних зізналися, що стикаються з такими обставинами або обмеженнями. Найчастіше це вік здобувача нової роботи. Мається на увазі проблема людей переважно старшого віку, які отримують численні відмови роботодавців саме з цієї причини. З такими ситуаціями стикались 61% тих, кому більше 45 років. Зазвичай такі дискримінуючі умови містяться вже в текстах оголошень про вакансії. Наступним поширеним обмеженням є брак досвіду роботи у певній сфері, і це є проблемою більш молодих здобувачів (до 35 років). З приводу інших поширених проблем літні люди частіше називають стан свого здоров'я, більш молоді й переважно жінки – поєднання роботи з доглядом за маленькими дітьми.

Учасники глибинних інтерв'ю також розповідали про певні обмеження, які заважають їм успішно працевлаштовуватись. У деяких випадках роботу треба поєднувати з вихованням дитини, і це ускладнює пошук роботи:

*«Мне нужна такая работа, которая если дочка заболит, я смогла спокойно уйти с работы на больничный» (жінка, 26 р., освіта вища).*

Інша ситуація обмеження була пов'язана з обов'язком доглядати за хворими літніми родичами, які у побуті не можуть впоратись самі. Учасники інтерв'ю скаржились також на брак професійних знань у певній царині, а також на брак впевненості в собі, тобто мова йшла про існування певних психологічних бар'єрів:

«У меня были достаточно токсичные родители, которые всегда говорили: "Зачем это ты делаешь, всё равно не получится!"» (жінка, 45 р., освіта вища).

Головними причинами звернення до Херсонського міського центру зайнятості, за результатами масового опитування громадян, які зареєстровані в ХМЦЗ, є, по-перше, сподівання знайти роботу, працевлаштуватися, по-друге, збереження трудового стажу і, по-третє, отримання соціальних виплат. Саме в такому порядку за пріоритетом опитані розташували ці причини. Також частина зареєстрованих у Центрі зайнятості громадян сподівається отримати корисні консультації або використати можливості, які надає Центр зайнятості для перекваліфікації, але мало хто звертається до ХМЦЗ перш за все для цього.

Таблиця 2.

**Обставини або обмеження, що заважають працевлаштуватися, в залежності від віку та статі (N=344), %\***

	СТАТЬ		ВІК		
	чолові	жінки	18-35	36-45	46+
Вік	25	30	4	11	61
Брак досвіду роботи у певній сфері	17	18	23	21	10
Наявність неповнолітніх дітей	7	20	20	24	6
Стан Вашого здоров'я	12	14	6	5	26
Брак освіти	10	13	15	10	10
Наявність літніх людей у сім'ї, які потребують догляду	4	9	5	3	11
Інвалідність	6	1	2	2	4
Наявність хворих людей у сім'ї, які потребують	3	4	2	2	5
Інше	5	4	6	5	2
Жодних обмежень не існує	38	26	41	42	14

\* У цьому питанні респонденти могли обрати декілька варіантів відповіді, тому сума всіх відповідей перевищує 100%

Для когось важливим чинником реєстрації у Центрі зайнятості є отримання допомоги по безробіттю:

«Сказали, платят пособие. Узнала, да, действительно, 70% от зарплаты. Лучшее, чем ничего, для поддержания штанов, скажем так» (жінка, 45 р., освіта вища).

Ще одна причина, але про яку згадують не часто, — це можливість за допомогою Центра зайнятості пройти перекваліфікацію задля отримання нової професії:

«У них курсы различные. Пройдя эти курсы, я могу пойти в что-то новое для себя, например, парикмахер, косметолог, визажист, кухар. Это то, чем реально можно зарабатывать деньги. Если я эти курсы закончу, а такие курсы есть, и в принципе предоставляет обучение бесплатно Центр занятости, возможно, это будет дальнейший мой путь» (жінка, 45 р., освіта вища).

Таким чином, **головні причини звернення до Центру зайнятості** такі:

- сподівання або розрахунок знайти нову роботу, але шанси на це, за оцінками інформантів, досить різні й залежать від напрямку освіти, фаху, зарплатних очікувань і минулого досвіду звернень до центрів зайнятості. Вважається, що значно легше знайти роботу за робочими спеціальностями на не дуже велику зарплату;
- можливість отримання виплат допомоги по безробіттю. Хтось з інформантів вже отримує таку допомогу, а дехто ні й вважає, що виконати всі зобов'язання для отримання допомоги майже нереально, тому що якусь роботу Центр все одно запропонує;
- можливість перекваліфікації, навчання на базі Центру зайнятості з метою опанування новою професією.

Отже, здійснене нами дослідження дозволило дійти таких **висновків**:

Виявлені причини довготривалого безробіття, можна поділити на три групи. До першої можна віднести ситуацію, яка склалася на українському та світовому ринку праці, до другої – внутрішньополітичну ситуацію в Україні, до третьої – соціальні, економічні, культурні та психологічні особливості довготривалих безробітних, незадекларованих працівників (прекаріїв) та економічно неактивного населення.

Перша група причин впливає довготривале безробіття та економічну неактивність населення опосередковано. Наявність серед громадян України значної кількості трудових мігрантів, які працюють в

інших країнах, працівників міжнародних компаній, високооплачуваних фрілансерів створює умови для підтримки утриманців у сім'ях, у тому числі у працездатному віці. Класичний приклад – дружина моряка, чоловік якої, маючи високу за українськими мірками заплату (до декількох тисяч доларів на місяць), забезпечує її і всю сім'ю всім необхідним. Зазначимо, що ця модель є соціально схвалюваною.

Друга група створює як об'єктивні, так і суб'єктивні умови для підтримки довготривалого безробіття населення. Внутрішньополітична та економічна ситуація в Україні виступає в якості демотиватора для економічної активності, що особливо шкодить офіційному працевлаштуванню робочої сили. Низький рівень зарплат та стрімкі зміни на ринку праці (зниження попиту на низку спеціальностей, зокрема інженерно-технічних) низький рівень пенсії та її незначна диференціація, висока частка тіньової економіки, недоліки у податковій сфері – це найбільш значущі причини для відмови від працевлаштування, особливо офіційного, або його відтермінування.

Серед соціально-економічних причин довготривалого безробіття було виявлено такі: завищені очікування щодо розміру зарплати та умов праці (зручність графіку, цікавість роботи, можливість кар'єрного росту тощо); позитивний досвід роботи в тіньовій економіці, в тому числі пов'язаної з підробітком в інтернеті; недостатня розвинутість соціальної інфраструктури, що забезпечує можливість працевлаштування жінок (недостатня кількість дитячих садків, медичних закладів, соціального супроводу).

До культурних причин актуалізації аналізованого нами феномену можна віднести низький рівень правової культури довготривалих безробітних, незнання ними базових принципів трудового законодавства, брак досвіду формальної комунікації з державними установами та приватними працедавцями, упереджене ставлення до державних інституцій, зокрема центрів зайнятості.

Для значної частини довготривалих безробітних офіційне працевлаштування асоціюється з пониженням їхнього соціального статусу (офіційна робота, зокрема та, що пропонується в центрах зайнятості, часто низькооплачувана і неprestижна) і зниженням персональної мобільності (треба працювати на території організації, як мінімум, 40 годин на тиждень).

З боку здобувачів роботи однією з причин довготривалого безробіття є перевантаженість ринку праці особами з вищою освітою, висококваліфікованими спеціалістами та здобувачами з завищеними амбіціями.

З боку роботодавців ситуація з низьким попитом на вакансії, які пропонуються в центрах зайнятості, обтяжується тим, що роботодавці часто виставляють на ринок праці мало атракційні вакансії.

Статус офіційних довготривалих безробітних значною мірою не відповідає їхньому реальному статусу, оскільки більшість із них економічно достатньо активні (працюють неофіційно, задіяні у економіці, включені в широке коло економічних активностей, частину з яких не ідентифікують як власне економічні). Тобто проблема включення (повернення) офіційних довготривалих безробітних в економічне життя має бути переформатована або у проблему легалізації їхньої неофіційної економічної активності (це пріоритет), або у проблему правомірності надання центрами зайнятості послуг таким особам.

Причини нехтування легалізацією своєї економічної активності довготривалими безробітними (реєстрацією бізнесу, офіційним працевлаштуванням) носять, скоріше, загальнодержавний характер через загальну недовіру до державних інституцій, що мають відношення до оподаткування, встановлення мінімальної заробітної плати, контролю трудових відносин, а також через критичне ставлення до реформування пенсійного законодавства, внаслідок чого офіційне працевлаштування втрачає свою привабливість, особливо серед молоді. Для більшості молодих людей (особливо для чоловіків) до 30-ти років врегульована економічна діяльність взагалі не є цінністю. Її переваги практично не актуалізовані.

Ідентифікація себе як "безробітний" спостерігається лише у офіційних довготривалих безробітних. У осіб, які працюють неофіційно, незадекларована зайнятість, особливо якщо вона дозволяє забезпечити себе і свою родину, призводить до того, що така особа не вважає себе безробітним.

За сукупністю мотивів, що спонукали людину звернутися до Центру зайнятості, з'ясовано, що Центр зайнятості має переважно інструментальну, а не термінальну цінність, тобто до нього звертаються через низку другорядних мотивів (збереження трудового стажу чи отримання соціальних виплат), які «витискають» мотив працевлаштування на другий, третій тощо план.

У більшості довготривалих безробітних фіксуються завищені очікування щодо заробітної плати, які перевищують не тільки середню зарплату в Херсонській області (на 500–1500 гривень), але й середню зарплату в Україні на 3000–4000 гривень. При цьому заробітна плата виступає в якості головного фактору при виборі місця роботи.

Бізнес в інтернеті (торгівля, надання послуг, реалізація власної продукції) стає тією формою економічної активності, яка має значний потенціал як з точки зору підвищення економічної активності громадян, так і можливостей її легалізації. Існує великий попит на інформацію та освітні послуги, що можуть сприяти успішному просуванню особистих ініціатив на ринку інтернет-послуг. Причому цю зацікавленість виявлено не тільки серед молоді, а й серед людей середнього віку, особливо серед жінок.

Попри високий освітній ценз більшість опитаних (як довготривалих офіційних безробітних, так і економічно неактивних осіб) характеризуються низьким рівнем правової культури. Вони практично не цікавляться правами у сфері праці. Як з'ясувалося, довготривалі безробітні досить толерантно ставляться до порушень своїх прав у трудовій сфері, вважаючи їх нормою.

За результатами здійсненого нами дослідження було сформульовано *рекомендації щодо роботи з довготривалими безробітними*. Вони перш за все стосуються необхідності проведення фахових консультацій довготривалих безробітних щодо їхньої адаптації до вимог ринку праці та потреби у навчанні впродовж життя та перенавчанні, а також консультацій психологів для осіб, які сприймають пониження статусу (низхідну вертикальну мобільність) під час працевлаштування як психологічну проблему.

Потребує суттєвого розширення інформування зазначеної категорії населення про реальну ситуацію на ринку праці, розповсюдження економічної аналітики з наданням інформації про середню зарплату по регіонах України, найбільш затребувані професії, механізм нарахування пенсій тощо, а також інформаційних кампаній з питань важливості офіційного працевлаштування, що потребує кооперації з Державною службою України з питань праці.

Необхідно активізувати роботу в закладах освіти з молоддю, що навчається, у напрямку формування у неї прихильності до задекларованих трудових відносин як попередження неформальної зайнятості та прекарності, підвищення правової культури молоді у сфері праці.

### Список літератури

1. Транченко Л. В. Безробіття як соціальна проблема ринкового суспільства / Л. В. Транченко // Економіка та держава. 2012. № 4. С. 12–15. URL: <http://www.economy.in.ua/?op=1&z=1771&i=2>
2. Купець О. В. Довготривале безробіття в Україні: методологія оцінки та регулювання: автореф. дис... канд. екон. наук: 08.00.07 / О.В. Купець; НАН України. Ін-т демографії та соц. дослідж. К., 2008. 20 с.
3. Кочума І. Ю. Стан зайнятості та безробіття в Україні на сучасному етапі // Фінансовий простір. 2011. № 3. С. 119–126.
4. Богацька Н. М., Бондаренко О. А. Соціально-економічний аналіз безробіття та зайнятості на ринку праці в Україні. Молодий вчений. 2019. № 11(75). С. 450–454.
5. Ярова Л. Г. Аналіз рівня безробіття в Україні та напрямки його подолання // Глобальні та національні проблеми економіки. 2015. № 4. С. 752–755.
6. Лисюк О. С., Кафлевська С. Г. Безробіття як соціально-економічна проблема населення України // Збірник наукових праць ВНАУ. Серія: Економічні науки. №4 (70). 2012. С.48–53.
7. Слюсар С. Т. Аналіз рівня безробіття в Україні: проблеми і шляхи його подолання // Економіка АПК. 2018. № 5 С. 85-92
8. Марченко І. С. Довготривале безробіття в Україні // Демографія та соціальна економіка. 2013. № 2. С. 224–233.
9. Купець О. В. Безробіття в умовах реформування економіки // Наукові записки НаУКМА. Серія: Економічні науки. 2009. Т. 18. С. 31–37.
10. Купець О. В. Підперигора С. Р. Особливості незареєстрованого безробіття в Україні / О. В. Підперигора С. Р. Купець // Наукові записки НаУКМА. Економічні науки. 2012. Т. 133. С. 89–94. URL: [http://nbuv.gov.ua/UJRN/NaUKMAe\\_2012\\_133\\_20](http://nbuv.gov.ua/UJRN/NaUKMAe_2012_133_20)
11. Шекета Є. Ю. Сутність довготривалого безробіття та основні теоретико-методологічні підходи до його оцінки // Економіка и управление. 2013. №3. С. 161–165.
12. Шаульська Л., Якимова Н. Проблема тіньової зайнятості в контексті структурних трансформацій ринку праці // Схід. 2017. № 2. С. 28–35.
13. Зайцева І. С. Задорожко Г. Р. Проблеми зайнятості та безробіття в Україні та країнах Європейського Союзу // Управління розвитком. 2016. № 2 (184). С. 125–130.

---

## ДОЛГОВРЕМЕННАЯ БЕЗРАБОТИЦА И ЭКОНОМИЧЕСКАЯ НЕАКТИВНОСТЬ В УКРАИНЕ В СОЦИОЛОГИЧЕСКОМ ИЗМЕРЕНИИ

**Гоманюк Николай** – доцент кафедры географии и экологии Херсонского государственного университета, ул. Университетская, 27, г. Херсон, 73000, Украина, e-mail: [gomanuk@gmail.com](mailto:gomanuk@gmail.com), ORCID ID <https://orcid.org/0000-0002-9625-1968>

**Даниленко Игорь** – старший преподаватель кафедры методов социологических исследований Харьковского национального университета имени В. Н. Каразина, площадь Свободы 6, г. Харьков, 61022, Харьков e-mail: [dani\\_jenko@ukr.net](mailto:dani_jenko@ukr.net) ORCID ID <https://orcid.org/0000-0001-5811-6071>

**Маркелюк Анастасия** – член Херсонского областного отделения Социологической ассоциации Украины, Бериславское шоссе, 24, корп. 1, ком. 313, 73000, Херсон, Украина, e-mail: [nmarkelyuk@gmail.com](mailto:nmarkelyuk@gmail.com), ORCID ID <https://orcid.org/0000-0002-4109-8361>

*В статье рассматриваются причины и социальные последствия долгосрочной безработицы в Украине. Подчеркивается, что, по результатам глубинных интервью и массового опроса, причины долгосрочной безработицы в Украине можно разделить на три группы. К первой можно отнести ситуацию, сложившуюся на мировом рынке труда, ко второй – ситуацию в Украине, к третьей – социальные и психологические особенности долгосрочных безработных. Первая группа причин влияет на причины длительной безработицы и экономической неактивности косвенно. Значительное количество трудовых мигрантов и*

высокооплачиваемых фрилансеров среди граждан Украины создает условия для поддержания долговременной безработицы среди членов их семей. Низкий уровень зарплат и стремительные изменения на рынке труда (снижение спроса на ряд специальностей – инженерно-технических работников, например), низкий уровень пенсии и низкая их дифференциация, высокая доля теневой экономики, недостатки в налоговой сфере – наиболее выраженные причины второй группы для отказа от трудоустройства, особенно официального, или его отсрочки. Среди социально-экономических причин долговременной безработицы (третья группа) можно выделить следующие: завышенные ожидания по зарплате и условиям труда, положительный опыт работы в теневой экономике, недостаточная развитость инфраструктуры, которая обеспечивает возможность трудоустройства женщин. Среди культурных причин можно выделить незнание базовых принципов трудового законодательства, нехватку опыта формальной коммуникации с работодателями, предвзятое отношение к государственным институтам. Для значительной части долгосрочных безработных официальное трудоустройство ассоциируется с понижением их социального статуса. Также установлено, что статус официальных долгосрочных безработных в значительной степени не соответствует их реальному статусу — большинство экономически достаточно активны. Делается вывод, что проблема включения большинства официальных долгосрочных безработных в экономическую жизнь должна быть переформатирована в проблему легализации их неофициальной экономической активности.

**Ключевые слова:** долгосрочная безработица, экономическая неактивность, теневая экономика, Украина

#### References:

1. Tatarchenko, L. V. (2012) 'Unemployment in Ukraine as a social problem of market society' *Ekonomika ta derzhava* 4, pp. 12-15. Available at: <http://www.economy.in.ua/?op=1&z=1771&i=2> [in Ukrainian]
2. Kupets, O. V. (2008) Long-term unemployment in Ukraine: methodology of estimation and regulation. Abstract of dissertation for the candidate of Economic Sciences scientific degree in specialty 08.00.07. Demography, Labor Economics, Social Economics and Policy. Kyiv: Institute for Demography and Social Studies of NAS of Ukraine [in Ukrainian]
3. Kochuma, I. (2011) 'The Present State of Employment and Unemployment in Ukraine', *Financial Space*, (3 (3)), pp. 119-126. Available at: <https://fp.cibs.ubs.edu.ua/index.php/fp/article/view/65> [in Ukrainian]
4. Bogatska, N. & Bondarenko, O. (2019) 'Socio-economic analysis of unemployment and employment in the labor market in Ukraine' *Young scientist* 11(75), pp. 450-454 DOI: <https://doi.org/10.32839/2304-5809/2019-11-75-98>
5. Yarova, L. (2015) 'Analysis of the level of unemployment in Ukraine and directions of its negotiation' *Global and National Problems of Economy*, 4, pp. 752-755 [in Ukrainian]
6. Lysiuk, O. S. & Kaflevska, S. H. (2012) 'Unemployment as a socio-economic problem of the population of Ukraine' *Collection of scientific works of VNAU. Series: Economic Sciences*. 4 (70), pp. 48-53.
7. Sliusar, S. T. (2018) 'Analysis of unemployment level in Ukraine: problems and ways of its solving' *The Economy of Agro-Industrial Complex "International Scientific and Production Journal*, 5, pp. 85-92 [in Ukrainian]
8. Marchenko, I. S. (2013) Long-term unemployment in Ukraine// *Demography and social economy*, 2, pp. 224-233 [in Ukrainian]
9. Kupets, O. (2009) 'Unemployment in the conditions of economic reform' *Naukovi zapisky NaUKMA. Series: Economic Sciences*, 18, pp. 31-37 [in Ukrainian]
10. Kupets, O. & Pidperygora, S. (2012) 'Characteristics of unregistered unemployment in Ukraine' *Naukovi zapisky NaUKMA. Series: Economic Sciences*, 133, pp. 89-94. Available at: [http://nbuv.gov.ua/UJRN/NaUKMAe\\_2012\\_133\\_20](http://nbuv.gov.ua/UJRN/NaUKMAe_2012_133_20) [in Ukrainian]
11. Sheketa, E. (2013) 'The essence of long-term unemployment and the main theoretical and methodological approaches to its assessment' *Economy and management*, 3, pp. 161-165 [in Ukrainian]
12. Shaulska, L. & Yakymova N. (2017) 'Problem of shadow employment in the context of the labour market structural transformation' *Skhid. Economical Science*, 2, pp. 28-35 [in Ukrainian]
13. Zaitseva, I. & Zadorozhko, H. (2016) The problems of employment and unemployment in Ukraine and countries of the European union // *Development management*, 2 (184), pp. 125-130[in Ukrainian]

Отримано 31.05.2021

УДК 316.4:338.4

DOI: 10.26565/2227-6521-2021-46-03

## СПОЖИВАННЯ ПОСЛУГ ЯК ПРОЦЕС СПІЛЬНОГО ТВОРЕННЯ ЦІННОСТІ В ЕПОХУ ДІДЖИТАЛІЗАЦІЇ

**Широкова Маргарита Сергіївна** – кандидатка соціологічних наук, доцентка, доцентка кафедри соціальних структур та соціальних відносин Київського національного університету імені Тараса Шевченка, вул. Володимирська, 64/13, Київ, 01601, Україна, e-mail: shyrokova@knu.ua, ORCID ID <https://orcid.org/0000-0003-0055-4460>

*Стаття присвячена з'ясуванню вихідних положень сервіс-домінуючої логіки; пошуку розуміння процесу спільного творення цінності під час обслуговування; обговоренню контроверсійного питання про те, чи завжди споживач послуги є її співвиробником; розгляду типології послуг за ступенем індивідуалізації (кастомізації) та ступенем залученості клієнтів у процес надання послуг; аналізу впливу процесу діджиталізації на взаємодії сторін співтворення послуг. Визначено, що споживання послуг є процесом задоволення замовником своїх потреб внаслідок безпосередньої взаємодії з постачальником. Підкреслено, що все більше підприємств заохочують клієнтів брати участь у процесах надання послуг та стимулюють клієнтів ділитися інноваціями. Споживання послуг проявляється у взаємному корисному ефекті, тобто особливій цінності. Показано, що в дослідженні ринку послуг концепція спільного творення цінності застосовується по відношенню до взаємин з замовником, користувачем послуг. Ступінь індивідуалізації послуг показує, наскільки надана послуга відповідає конкретним запитам клієнта чи є стандартизованою. Ступінь залученості споживача показує характер послуги, наскільки вона є мінливою. Продемонстровано, що зв'язок між сервісизацією та продуктивністю останнім часом опосередковується цифровими перетвореннями у забезпеченні процесу обслуговування. Вплив технологій на процес споживання послуг проявляється у збільшенні складності шаблонів інтеграції ресурсів та технологічній підтримці зв'язків для безперервної взаємодії. Цифрова інфраструктура стає незамінною для життєздатності сервісних екосистем. Сформульовано висновок про те, що, участь клієнтів у цифровій трансформації має позитивний вплив на спільне творення цінності.*

**Ключові слова:** споживання послуг, сервісизація, спільне творення цінності, діджиталізація.

## CONSUMPTION OF SERVICES AS A PROCESS OF VALUE CO-CREATION IN THE AGE OF DIGITALIZATION

**Shyrokova Marharyta** – PhD in Sociology, Associate Professor, Department of Social Structures and Social Relations, Taras Shevchenko National University of Kyiv, Volodymyrska st., 64/13, Kyiv, 01601, Ukraine, e-mail: shyrokova@knu.ua, ORCID ID <https://orcid.org/0000-0003-0055-4460>

*The paper is devoted to clarifying the initial provisions of the service-dominant logic, finding an understanding of the process of value co-creation in services, discussing the controversial issue of whether the customer is always its co-creator, consideration of the typology of services according to the degree of individualization (customization) and the degree of involvement of clients in the process of providing services, as well as the analysis of the impact of the digitalization on the interaction of the actors in the services co-creation. It is determined that the consumption of services is a process of customer satisfaction due to direct interaction with the supplier. More and more companies are encouraging customers to participate in service delivery processes and share innovations. Consumption of services is manifested in the mutual beneficial effect, i.e. special value. It is shown that in the study of the services market the concept of value co-creation is applied in relation to the customer or user of services. The degree of individualization of services shows how the service provided meets specific customer requirements or is standardized. The degree of consumer involvement shows the nature of the service, how variable it is. It has been shown that the relationship between service and productivity has recently been mediated by digital transformations in providing of the service process. The impact of technology on the consumption of services is manifested in the increasing complexity of patterns of integration of resources and technological support of connections for continuous interaction. Digital infrastructure is becoming indispensable for the viability of service ecosystems. In general, customer participation in digital transformation has a positive impact on value co-creation.*

**Keywords:** consumption of services, servitization, value co-creation, digitalization.



**Постановка проблеми.** Однією з визначальних рис сучасного суспільства є перехід від індустріальної парадигми ведення бізнесу до сервісної, розвиток сектору нових послуг, які засновуються на інноваційних технологіях та цифровізації виробництва. Сервісна економіка відрізняється домінуванням у структурі зайнятості професійного і технічного класу та винятковою роллю знань і технологій як джерел інновацій. Посилюється тенденція до інтеграції компонентів виробництва і послуг в єдиних технологічних процесах, господарських комплексах і структурах. На тісний зв'язок послуг із продуктами акцентується в концепції сервісизації, в якій аналізується перехід від трансакційних відносин до відносин на основі бізнес-моделі надання можливостей. У сервісній економіці, на відміну від індустріальної, підприємці орієнтуються не на максимізацію випуску товарної маси, а на підвищення ефекту її корисності для споживачів. Логіка, що домінує у сфері послуг, являє собою значний зсув у парадигмі мислення про творення цінності та ринки, переходячи від товарно-продуктової логіки до логіки, яка розглядає процес надання послуг як основу будь-якого обміну (як комерційного, так і соціального).

Глобальні ланцюги вартості принципово змінюються, ознакою чого стає переміщення глобального експорту від промислових товарів до послуг. У 2019 році світова валова торгівля послугами становила 6,1 трильйона доларів США, маючи неухильний тренд на зростання [1]. І хоча світовий експорт послуг різко скоротився у перші два квартали 2020 року, коли спалахнула пандемія COVID-19, його відновлення відбулося в третьому кварталі. Очікується, що ринок відновиться і при сукупному річному темпі зростання 8% досягне у 2023 році 14,7 трильйонів доларів США [2]. Так чи інакше, за останнє десятиліття торгівля послугами зростала на 60% швидше, ніж торгівля товарами. А деякі підсектори, зокрема телекомунікаційні та інформаційні послуги, бізнес-послуги та плата за інтелектуальну власність, зростають у 2-3 рази швидше.

Прискорення взаємопов'язаних процесів зростання питомої ваги послуг у макроекономічних показниках (ВВП, чисельності зайнятих, кількості господарюючих суб'єктів, капіталі, інвестиціях), з одного боку, та проникнення, злиття або укорінення діяльності з надання послуг у процес матеріального виробництва – з іншого, спонукає дослідників до аналізу складного процесу сервісизації економічних відносин на таких рівнях, як операційний, стратегічний, реляційний та навіть екосистемний. Дослідження взаємодії провайдерів послуг з їхніми користувачами передбачає розуміння того факту, що в умовах всепроникаючої діджиталізації споживачі послуг самі стають новаторами з різним ступенем тісноти взаємодії з надавачами послуг та кастомізації (індивідуалізації) споживання.

**Аналіз наукової літератури з обраної нами проблеми** свідчить про розвиток теоретизування щодо сфери сервісизації. Так, в існуючих джерелах підкреслюється, що сервісизація вимагає змін у корпоративній культурі організацій та управлінні людськими ресурсами, організаційних структурах, методах ціноутворення тощо. Родоначалники сервіс-домінуючої логіки С. Варго і Р. Лаш зазначають, що марно намагатися зрозуміти економічну діяльність якимось інакше, ніж як «співтворення цінностей», оскільки вона є «масовою багатокористувацькою грою», в якій часто беруть участь сотні, якщо не мільйони акторів. Ця спільна діяльність вимагає створення та використання таких спільно вироблених координаційних механізмів – інститутів, як правила, соціальні норми, символи тощо [3, р. 41]. Скандинавські вчені Р. Квалсхауген, К. Хідл та П. Брегмер дослідили взаємозв'язок між наданням послуг та інноваціями та виявили, що інновації базуються на рівні, характері, обсязі надання послуг у минулому та теперішньому. Різні умови надання послуг зумовлюють різні можливості навчання, які впливають на зміну, оновлення та створення концепцій послуг, процесів обслуговування, технологій та відносин [4]. Автори книги «Економіка співробітництва» Ф. Рамелла та Ц. Манзо акцентують на тому, що єдиний спосіб організації виробництва, розподілу та споживання товарів та послуг, який дозволить збільшити переваги не тільки для бізнесу, а й для працівників та споживачів, ґрунтується на відносинах співробітництва [5, р. 9]. Хоча перелічені дослідження, безперечно, додають нові знання щодо такого явища, як сервісизація, питання, як виявити вплив розповсюдження цифрової економіки на ринкові обміни послугами за принципом узагальненої взаємності, не привертає належної уваги науковців.

З огляду на зазначене вище, **мета нашої статті** полягає у з'ясуванні впливу процесу діджиталізації на взаємодію сторін співтворення послуг під час обслуговування.

**Виклад основного матеріалу.** Сьогодні ринок споживання характеризується надлишком пропозиції схожих послуг. Споживач у ситуації, що склалася, обирає не стільки послугу, скільки організацію, яка цю послугу надає. Сьогодні нові способи координації економічної діяльності, яким притаманна відкритість, децентралізація та горизонтальні відносини, відіграють більш важливу роль, ніж у минулому. Відносини співтворення цінності у процесі надання послуг часто засновуються на цифрових технологіях не лише для поширення інформації та створення нових знань, а й для виробництва, розподілу, обміну та споживання. У світлі стрімкого зростання послуг у сучасному глобальному конкурентному середовищі керівництву сервісних організацій необхідно приділяти більшу увагу всьому ланцюжку поставок послуг та характеру відносин «покупець-постачальник».

Як дослідники, так і фахівці-практики сервісного маркетингу давно переконалися, що послуги не можуть просуватися тими ж самими методами, що й товари. Спроби осмислити пов'язані з цим виклики призвели до створення ними власного, досить авторитетного синтетичного підходу, відомого під назвою



«сервіс-домінуюча логіка». Це спосіб мислення, що передбачає однозначне розуміння ринкового обміну і характеру організацій, ринків та суспільства. Його основне твердження полягає у тому, що організації, ринки і суспільство тісно пов'язані з обміном послугами, які розглядаються як застосування компетенцій (знань і навичок) на користь однієї зі сторін [6, р. 58]. Послуги можна розглядати як різновид соціальних або ринкових зв'язків: взаємини з замовником послуг (service relationships), сервісне обслуговування клієнтів (customer service), досвід користування послугами (service experience) тощо. Автори концепції стверджують, що всі підприємства, що знаходяться в бізнесі надання послуг, виробляючи товари, роблять це тільки для того, щоб використати їх як засіб «передачі» своїх послуг клієнту.

С. Варго і Р. Лаш вважають, що сервіс передбачає процес, під час якого один актор робить щось для іншого – бенефіціара [7, р. 12]. Вони визначають поняття «сервіс» як застосування компетенцій на користь іншої особи або самого суб'єкта. З цього визначення сервісу випливає, що товари теж надають послуги. Товари, що вироблялися за участі людей, які застосовували свої компетенції, почали використовуватися, щоб винаходити або виробити новий товар. Товар потім використовується іншими особами, і в цьому сенсі товари є «приладами», які діють в якості посередників у наданні послуг.

Дійсно, послуги створюються і споживаються у процесі інтеракції між людьми, навіть якщо предмет їхнього обміну набуває предметної форми. Тут фізична сторона процесу споживання носить підлеглий характер. Знаний науковець з економсоціології В. Радаєв акцентує на цьому увагу, розглядаючи споживання як безповоротне витрачання вартості. За його словами, «щоб стати предметом споживання, блага, що витрачаються, зовсім не обов'язково повинні купуватися на ринку, проходячи через відносини грошового обміну. Досить, якщо блага є наділеними деякою ліквідністю, що дозволяє говорити про їхню здатність до грошового обміну і, отже, про існування та витрачання їхньої вартості» [8, с. 6]. У такому контексті процес надання і споживання послуг є нічим іншим, як процесом безповоротного витрачання вартості – вкладених постачальником і споживачем послуг у їхнє співвиробництво ресурсів.

З іншого боку, залучення як клієнтів, так і працівників до транзакції та результату обслуговування може закрити багато можливостей для масового виробництва послуг та контролю їхньої якості [9, р. 700], тобто завадити розгортанню процесу стандартизації. Але ж кожен контакт із клієнтом створює «момент істини», наскільки б стандартизованою послуга не була. Унікальні характеристики послуги передбачають, що оцінка якості є суб'єктивною та вимірюється шляхом порівняння уявлень клієнта про отриману послугу з його очікуваннями від бажаної послуги. Взаємозв'язок між стандартизацією/персоналізацією та взаємодією з клієнтами є конструкцією для розуміння сервісизації, оскільки допомагає визначити, як компанії можуть керувати своїми послугами та по-різному взаємодіяти зі своїми клієнтами [10, р. 358]. Отже, взаємини між організацією-виробником і замовником мають бути переосмислені з точки зору спільного виробництва вартості, під час якого споживач постійно спілкується з фірмою, яка використовує це для поліпшення якості пропозиції.

Особливості взаємодії виробників і споживачів послуги відрізняються протяжністю у часі та іноді у просторі. Надання послуги часто вимагає спільної участі, коли споживач не просто фізично присутній при наданні послуги, але й активно включається в її створення. Подібна взаємодія також описується термінами «залученість замовника» (consumer-intensity) або «співобслуговування» (servuction) [11, р. 7]. У цьому сенсі підприємства розглядаються як організації, які безперервно навчаються і які не створюють цінність самі по собі, а радше тільки в змозі зробити пропозицію замовнику. Замовник, з іншого боку, здатний забезпечити прямий або опосередкований зворотний зв'язок щодо того, що він думає про пропозицію, що в кінцевому рахунку відбивається на фінансових показниках компанії. Це називається стратегією «відчуті-і-відповіді», на відміну від стратегії «зробити-і-продати» [12, р. 5], яка по суті перевизначає цілі фірми від просто «продати» до підтримки здорових та тривалих відносин з клієнтом.

У соціології цінність розуміється як частина колективного соціального контексту, що підпорядковується культурним нормам і цінностям, суспільним загальним значенням, соціальним сигналам, рівням дійових осіб, асиметричному доступу до ресурсів та нерівностям у вміннях та знаннях. Динамічний характер соціального контексту змушує акторів, укорінених у соціальні структури, адаптуватися, навчатися та змінюватися за допомогою сервісного обміну [13, р. 11]. Незважаючи на цілу низку концептуалізацій, майже всі дослідження спільного творення цінностей визначають, що воно є процесом, але не однорідним. Цінність можна створювати різними способами шляхом інтеграції широкого спектру ресурсів з кількома особами чи організаціями. Тобто різні особи мають можливість брати участь у процесі творення цінності по-різному. Сама цінність завжди однозначно та феноменологічно визначається бенефіціаром [3, р. 69]. Важливо, що цінність є експериментальним результатом процесу, а не властивістю результату.

З природи процесу надання послуг як такого, де виробництво і споживання цінності збігаються, слідує, що користувач послуги отримує вигоду не тільки від кінцевого результату, але й безпосередньо від процесу. Під час обслуговування користувач є більш-менш активною стороною, а коопераційні відносини виділяються як фундаментальна характеристика послуг [14, р. 6]. Надавач послуг не може створювати цінність від імені користувача, оскільки цінність проявляється лише при використанні послуги. Однак не

всі послуги дотримуються моделі користувача-співвиробника. Якщо послуга надається без того, щоб споживач сам робив що-небудь (наприклад прибирання чи перевезення товарів), тоді покупець не є співвиробником. Проте і тут його можна розглядати як співтворця цінності, оскільки він фактично або потенційно отримує вигоду від послуги. С. Варго і Р. Лаш також підкреслюють, що надання послуги має розглядатися як процес, в якому актори взаємно використовують свої ресурси (наприклад прикладні знання та навички) для взаємної користі, тобто для створення взаємної цінності [3, р. 4]. Однак різні види послуг можуть вимагати різного ступеня взаємодії з клієнтами.

Стратегічна інтеракція є взаємодією агентів, кожен з яких є стратегічно мислячим, і передбачає, що інший теж стратегічно мислячий. У соціології є кілька теорій про природу стратегічної інтеракції, або подвійної контингентності (рефлексивності). Однак у всіх моделях, що існують сьогодні, дня, репертуар можливих взаємодій між агентами дуже бідний, зазвичай агент може вибрати одну з двох дій – кооперуватися або не кооперуватися з поточним партнером. Соціобіолог В. Гамільтон пояснює, що відповідний і взаємний альтруїзм – це важливий критерій при природному відборі, оскільки серед людей виживали завжди ті, хто був здатний до групової поведінки. Він також пояснює, що бартер присутній навіть у шимпанзе, але людина розвиває властивість, завдяки якій вона «запам'ятовує обличчя тих, хто допомагав, і тих, хто обманював» [15, р. 354]. Власне, спробою формалізувати взаємодію стратегічних агентів є економічна або математична теорія ігор. Розгляд моделі «Дилеми ув'язненого» в динаміці припускає, що соціальна взаємодія носить не разовий характер, а може неодноразово повторюватися в майбутньому [16, с. 276]. У так званій ітеративній дилемі ув'язненого передбачається, що сторони, приймаючи рішення, враховують досвід минулих взаємодій і прогнозують можливу поведінку партнерів у майбутньому.

Дослідженню цієї моделі присвячена книга політолога Р. Аксельрода «Еволюція кооперації», центральною проблемою якої є виявлення та аналіз механізмів, які формують кооперативну поведінку серед егоїстичних індивідів без будь-якого примусу або вказівок згори [17]. Аналіз дилеми ув'язненого показав, що дотримання принципів індивідуальної раціональності змушує «розумних» гравців відмовлятися від кооперації. Що ж змінюється, якщо з даним партнером соціальні взаємодії можуть повторюватися? В результаті комп'ютерного моделювання різних стратегій Р. Аксельродом була сформульована оптимальна стратегія, що отримала назву «Послуга за послугу» або «Зуб за зуб». Ця стратегія була добре відома ще в стародавні часи. Їй відповідає «золоте правило» Конфуція і моральні імперативи багатьох релігій. Дослідження показують, що в еволюційному плані саме така стратегія виявляється найбільш ефективною, поступово навчаючи соціум механізмам кооперації. Так, Е. Остром показала, що в історії існує багато прикладів, коли впровадження різних механізмів узгодження стратегій використання обмеженого ресурсу виступало в якості альтернативи індивідуалістичним і руйнівним стратегіям поведінки [18, р. 16-19]. Вибудовування соціальної взаємодії у форматі кооперативної гри, тобто впровадження механізмів узгодження індивідуальних стратегій або вироблення спільної стратегії, може розглядатися як важливий інструмент забезпечення «win-win» взаємодії.

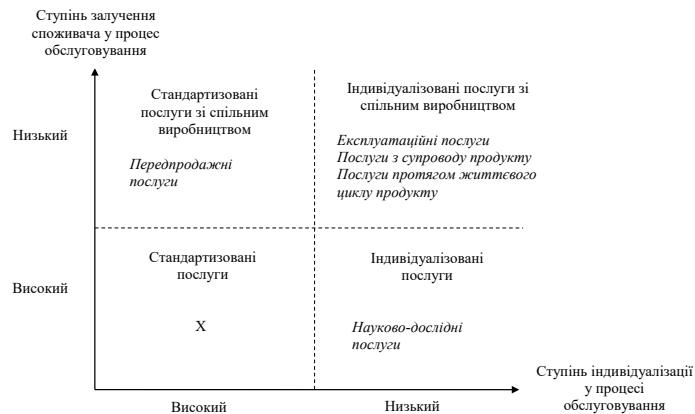
Тепер все частіше саме трактування еволюції, що включає уявлення про взаємну подяку (її нерідко називають «реципрокною») використовується як концептуальна основа для уявлень про суспільні відносини. Реципрокність – рух предмета обміну на засадах взаємності між суб'єктами, що належать до симетричних груп [19]. При цьому надання будь-якого блага не має на увазі обов'язкового негайного відповідного руху благ, тобто фактично відносини реципрокності означають періодичний обмін дарами. Виходячи з припущення про те, що людям властиво кооперуватися для того, щоб бути найбільш пристосованими до умов навколишнього світу, вибудовується теорія, яка враховує саме заслуги. Тобто позначення «здатний / нездатний до кооперації» може бути перевірено тільки практикою: є у людини заслуги у співпраці чи ні.

Таким чином, процес надання послуги розглядається як процес спільного творення цінності, в який і постачальник, і замовник вкладають свої ресурси з метою отримання вигоди. З цієї точки зору, будь-яка економічна діяльність представляється як обмін послугами. При цьому акцент аналізу зміщується від опису особливостей окремих послуг і сфери послуг в цілому на вивчення обслуговування як повсюдного економічного явища. Особлива увага приділяється обслуговуванню як процесу (відносинам співвиробництва), а не як благу (яке полягає в отриманні замовником вигоди від надання йому послуги).

Для пояснення різноманітності послуг, як правило, використовуються два виміри: ступінь індивідуалізації та ступінь залученості клієнтів у процес надання послуг. Ступінь індивідуалізації показує, наскільки надана послуга відповідає конкретним запитам клієнта або є стандартизованою без врахування особистих переваг. Ступінь залученості споживача показує характер послуги, наскільки вона є мінливою. У цьому ключі Р. Квалсхауген, К. Хідл та П. Брегмер виділяють чотири типи послуг: стандартизовані, стандартизовані зі спільним виробництвом, індивідуалізовані та індивідуалізовані зі спільним виробництвом [4, с. 163]. Загалом, більшість сучасних послуг передбачає високий ступінь взаємодії з клієнтами та персоналізації.

Результати дослідження фінських учених свідчать про те, що сфера послуг складається з п'яти вимірів: передпродажні послуги (демонстрація продуктів, семінари для клієнтів), науково-дослідні послуги

(послуги з досліджень, проектування та розробки прототипів та техніко-економічні обґрунтування), експлуатаційні послуги (послуги з управління проектами, послуги з управління продуктом), супровід продуктів (гарантія, технічне навчання користувачів, телефонні консультації) та послуги протягом життєвого циклу продукту (установка, ремонт, запасні частини та технічне обслуговування) [20, р. 305]. В результаті розмежування цих видів послуг згідно з типологією «індивідуалізація-залученість», отримуємо таку картину (див. рис. 1). Послуги з експлуатації, супроводу продуктів та життєвого циклу продукту створюються спільно зі споживачами і мають високий ступінь індивідуалізації. Взаємодія з клієнтами під час надання таких послуг є важливою, а рішення та результати адаптуються до конкретних потреб клієнтів. Передпродажні послуги є більш стандартизованими (тобто менш індивідуалізованими), але передбачають високий ступінь взаємодії з клієнтами. Більшість науково-дослідних розробок надаються індивідуально, характеризуються меншим ступенем взаємодії з клієнтами. Стандартизовано надаються лише підкатегорії послуг, що стосуються гарантій та запасних частин.



Джерело: [10, с. 362]

Рисунок 1. Класифікація послуг за ступенем залучення споживача та індивідуалізації у процесі обслуговування

Сервісизація змінює відносини покупець-постачальник у напрямку використання більш реляційної бізнес-практики, а діджиталізація забезпечує засоби для подолання цієї зміни (наприклад, за допомогою ефективних процедур обміну знаннями) [10, р. 363]. Використання таких цифрових технологій, як Інтернет речей, віртуальна реальність, доповнена реальність, робототехніка та автоматизація, повністю змінює послуги та їхній ступінь охоплення. Цифрові технології перетворюють послуги на стандартизовані з низьким ступенем кастомізації та з різним ступенем взаємодії з клієнтами в залежності від типу використаної технології. По суті, діджиталізація впливає на етапи процесу спільного творення цінності складними та причинно неоднозначними шляхами через величезний спектр технологій, що дозволяють підвищити продуктивність. Наприклад, використання технологій Інтернету речей призводить до надання індивідуалізованих послуг за допомогою інформаційних процесів, а доповнена реальність пов'язана зі стандартизованими спільно створеними послугами через посередницькі процеси. Віртуальна реальність дозволяє представляти послуги, а робототехніка використовує автоматизаційні процеси, пов'язані зі стандартизованими послугами.

Епоха діджиталізації дозволяє слабким зв'язкам відігравати більш значну роль у посередництві взаємодії між суб'єктами через широку інтеграцію програмних інтерфейсів та постійні інформаційні зв'язки між акторами в реальному часі. У процес творення цінності під час обслуговування тепер вже включається взаємодія між продуктами, послугами та програмним забезпеченням. Іноді цей процес описується через потребу клієнтів та надавачів послуг виконувати нові ролі (наприклад співвиконавець) під час створення цінності [21, р. 480]. Але схоже, що жодна технологія не призводить до високих ступенів індивідуалізації та взаємодії з клієнтами, що може вказувати на те, що ці послуги вимагають спільного зі споживачами творення цінності, за яких цифрові технології забезпечують комунікацію, тоді як справжня цінність полягає у взаємодії.

### Висновки

Таким чином, здійснений нами аналіз існуючої наукової. В тому числі, соціологічної, літератури та джерел, у яких викладено результати емпіричних досліджень обраної нами проблематики дозволив дійти висновку, що сервіс-домінуюча логіка спонукає сучасних дослідників переглянути уявлення про вкладені постачальником і споживачем у співвиробництво ресурси, вигоди, які обидві сторони отримують завдяки процесу співвиробництва, а також про дії і взаємини сторін у цьому процесі. Важливо пам'ятати, що процес обслуговування вимагає спільного застосування знань і навичок задля творення цінності. При цьому ступінь індивідуалізації та ступінь залученості клієнтів у процес надання послуг виступають критеріями

розмежування послуг, які, однак, у будь-якому випадку приносять вигоди обом сторонам взаємодії. В умовах сучасного світу взаємодія задля спільного творення цінності може бути суттєво розширена вглиб завдяки можливостям, які надає діджиталізація суспільних відносин. Цифрові інструменти, які застосовуються при співтворенні послуг, можуть допомогти і вже допомагають розробляти кращі продукти, надавати якісний сервіс та будувати більш глибокі, лояльні відносини зі споживачами. Свої подальші дослідження в області обраної нами проблематики ми плануємо спрямувати на більш глибокий аналіз впливу процесів діджиталізації на характер змісту та обсягу співтворення цінностей під час процесу споживання послуг.

#### Список літератури:

1. UNCTAD. Total trade in services. 2020 E-Handbook of Statistics. URL: <https://stats.unctad.org/handbook/Services/Total.html>
2. Worldwide Services Industry to 2030 – Identify Growth Segments for Investment. Report. URL: <https://www.businesswire.com/news/home/20200904005439/en/Worldwide-Services-Industry-to-2030---Identify-Growth-Segments-for-Investment---ResearchAndMarkets.com>
3. Vargo S. L., and Lusch, R.F. (Eds.) The SAGE Handbook of Service-Dominant Logic. SAGE, 2018. 800 p. DOI: <http://dx.doi.org/10.4135/9781526470355>
4. Kvålshaugen R., Hydle K. M., and Brehmer P.-O. Innovative capabilities in international professional service firms: Enabling trade-offs between past, present, and future service provision. *Journal of Professions and Organization*. 2015. № 2(2). P. 148-167. DOI: <https://doi.org/10.1093/jpo/jov005>
5. Ramella F., and Manzo C. The Economy of Collaboration: The New Digital Platforms of Production and Consumption. Routledge, 2020. 216 p. DOI: <https://doi.org/10.4324/9780429355936>
6. Aiello L. Handbook of Research on Management of Cultural Products: E-Relationship Marketing and Accessibility Perspectives. IGI Global, 2014. 486 p. DOI: <http://dx.doi.org/10.4018/978-1-4666-5007-7.ch001>
7. Lusch R. F., and Vargo S. L. Service-Dominant Logic: Premises, Perspectives, Possibilities. Cambridge University Press, 2014. 248 p. DOI: <https://doi.org/10.1017/CBO9781139043120>
8. Радаев В. В. Социология потребления: основные подходы. *Социологические исследования*. 2005. № 1. С. 5-18.
9. Dahlgaard-Park S. M. (Ed.) The SAGE Encyclopedia of Quality and the Service Economy. SAGE Publications, 2015. 1008 p. DOI: <http://dx.doi.org/10.4135/9781483346366.n90>
10. Kohtamäki M. The Palgrave Handbook of Servitization. Springer Nature, 2021. 552 p. DOI: <https://doi.org/10.1007/978-3-030-75771-7>
11. Майлс Й. Сервисные инновации в XXI веке. *Форсайт*. 2011. Т. 5. № 2. С. 4-15. DOI: <https://doi.org/10.17323/1995-459X.2011.2.4.15>
12. Haecckel, S.H. Adaptive Enterprise: Creating and Leading Sense-and-Respond Organizations. Boston: Harvard School of Business, 1999. 295 p.
13. Edvardsson B., Tronvoll B., and Gruber, T. Expanding understanding of service exchange and value co-creation: A social construction approach. *Journal of the Academy of Marketing Science*. 2011. №39(2). P. 327-339. DOI: <https://doi.org/10.1007/S11747-010-0200-Y>
14. Sundbo J., and Toivonen M. User-based Innovation in Services. Edward Elgar Publishing, 2011. 432 p. DOI: <https://doi.org/10.4337/9780857931962>
15. Hamilton W. D. The Evolution of Altruistic Behavior. *The American Naturalist*. 1963. Vol. 97. № 896. P. 354-356.
16. Плотинский Ю. М. Модели социальных процессов. Изд. 2-е, перераб. и доп. М.: Логос, 2001. 296 с.
17. Axelrod R. The Evolution of Cooperation. N.Y.: Basic Books, 1984. 241 p.
18. Ostrom E., Gardner R., and Walker J. Rules, Games, and Common-Pool Resources. Ann Arbor: The University of Michigan Press, 1994. 392 p.
19. Нелин Д. В. Об экономической роли отношений реципрокности. Комментарий к докладу Нуреева Р. М. «Критика экономического детерминизма Карлом Поланьи». URL: <http://ecsocman.hse.ru/text/16212209/>
20. Partanen J., Kohtamäki M., Parida V., and Wincent J. Developing and validating a multi-dimensional scale for operationalizing industrial service offering. *Journal of Business & Industrial Marketing*. 2017. № 32(2). P. 295-309. DOI: <https://doi.org/10.1108/JBIM-08-2016-0178>
21. Sjödin D., Parid, V., Kohtamäki M., and Wincent J. An agile co-creation process for digital servitization: A micro-service innovation approach. *Journal of Business Research*. 2020. Vol. 112. P. 478-491. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.jbusres.2020.01.009>

## ПОТРЕБЛЕНИЕ УСЛУГ КАК ПРОЦЕСС СОВМЕСТНОГО СОЗДАНИЯ ЦЕННОСТИ В ЭПОХУ ДИДЖИТАЛИЗАЦИИ

**Широкова Маргарита Сергеевна** – кандидат социологических наук, доцент, доцент кафедры социальных структур и социальных отношений Киевского национального университета имени Тараса Шевченко, ул. Владимирская, 64/13, Киев, 01601, Украина, e-mail: [shyrokovam@knu.ua](mailto:shyrokovam@knu.ua), ORCID ID <https://orcid.org/0000-0003-0055-4460>

*Статья посвящена выяснению исходных положений сервис-доминирующей логики; поиску понимания процесса совместного создания ценности при обслуживании; обсуждению контрверсионного вопроса о том, всегда ли потребитель услуги является ее производителем; рассмотрению типологии услуг по степени индивидуализации (кастомизации) и степени вовлеченности клиентов в процесс предоставления услуг, анализу*

влияния процесса диджитализации на взаимодействиях сторон совместного создания услуг. Определено, что потребление услуг является процессом удовлетворения заказчиком своих потребностей вследствие непосредственного взаимодействия с провайдером. Подчеркнуто, что все больше предприятий поощряют клиентов участвовать в процессах предоставления услуг и стимулируют клиентов делиться инновациями. Потребление услуг проявляется во взаимном полезном эффекте, то есть особой ценности. Показано, что в исследовании рынка услуг концепция совместного создания ценности применяется по отношению к взаимодействию с заказчиком, пользователем услуг. Степень индивидуализации услуг показывает, насколько оказанная услуга соответствует конкретным запросам клиента или является стандартизированной. Степень вовлеченности потребителя показывает характер услуги, насколько она является изменчивой. Продемонстрировано, что связь между сервисизацией и производительностью в последнее время опосредуется цифровыми преобразованиями в обеспечении процесса обслуживания. Влияние технологий на процесс потребления услуг проявляется в увеличении сложности шаблонов интеграции ресурсов и технологической поддержке связей для непрерывного взаимодействия. Цифровая инфраструктура становится незаменимой для жизнеспособности сервисных экосистем. Сформулирован вывод о том, что участие клиентов в цифровой трансформации оказывает положительное влияние на совместное создание ценности.

**Ключевые слова:** потребление услуг, сервисизация, совместное создание ценности, диджитализация.

#### References:

1. UNCTAD. Total trade in services. 2020 *E-Handbook of Statistics*. Available at: <https://stats.unctad.org/handbook/Services/Total.html>
2. Worldwide Services Industry to 2030 – Identify Growth Segments for Investment. Report. Available at: <https://www.businesswire.com/news/home/20200904005439/en/Worldwide-Services-Industry-to-2030---Identify-Growth-Segments-for-Investment---ResearchAndMarkets.com>
3. Vargo, S.L., and Lusch, R.F. (Eds.) (2018) *The SAGE Handbook of Service-Dominant Logic*. SAGE. 800 p. DOI: <http://dx.doi.org/10.4135/9781526470355>
4. Kvålshaugen, R., Hydle, K. M., and Brehmer, P.-O. (2015) ‘Innovative capabilities in international professional service firms: Enabling trade-offs between past, present, and future service provision’, *Journal of Professions and Organization*. Vol. 2(2). P. 148-167. DOI: <https://doi.org/10.1093/jpo/jov005>
5. Ramella, F., and Manzo, C. (2020) *The Economy of Collaboration: The New Digital Platforms of Production and Consumption*. Routledge. 216 p. DOI: <https://doi.org/10.4324/9780429355936>
6. Aiello, L. (2014) *Handbook of Research on Management of Cultural Products: E-Relationship Marketing and Accessibility Perspectives*. IGI Global. 486 p. DOI: <http://dx.doi.org/10.4018/978-1-4666-5007-7.ch001>
7. Lusch, R. F., and Vargo, S. L. (2014) *Service-Dominant Logic: Premises, Perspectives, Possibilities*. Cambridge University Press. 248 p. DOI: <https://doi.org/10.1017/CBO9781139043120>
8. Radaev V. (2005) ‘Sociology of Consumption: Basic Approaches’, *Sociological research*. Vol. 1. P. 5-18. [in Russian]
9. Dahlgaard-Park, S. M. (Ed.) (2015) *The SAGE Encyclopedia of Quality and the Service Economy*. SAGE Publications. 1008 p. DOI: <http://dx.doi.org/10.4135/9781483346366.n90>
10. Kohtamäki, M. (2021) *The Palgrave Handbook of Servitization*. Springer Nature. 552 p. DOI: <https://doi.org/10.1007/978-3-030-75771-7>
11. Miles I. (2011) ‘Service Innovation in the Twenty First Century’, *Foresight and STI Governance*. Vol. 5(2). P. 4-15. DOI: <https://doi.org/10.17323/1995-459X.2011.2.4.15> [in Russian]
12. Haecckel, S. H. (1999) *Adaptive Enterprise: Creating and Leading Sense-and-Respond Organizations*. Boston: Harvard School of Business. 295 p.
13. Edvardsson, B., Tronvoll, B., and Gruber, T. (2011) ‘Expanding understanding of service exchange and value co-creation: A social construction approach’, *Journal of the Academy of Marketing Science*. Vol. 39(2). P. 327-339. DOI: <https://doi.org/10.1007/S11747-010-0200-Y>
14. Sundbo, J., and Toivonen, M. (2011) *User-based Innovation in Services*. Edward Elgar Publishing. 432 p. DOI: <https://doi.org/10.4337/9780857931962>
15. Hamilton, W.D. (1963) ‘The Evolution of Altruistic Behavior’, *The American Naturalist*. Vol. 97. № 896. P. 354-356.
16. Plotinskiy Y. (2001) *Models of social processes*. Ed. 2nd, rev. and add. Moscow: Logos. 296 p. [in Russian]
17. Axelrod, R. (1984) *The Evolution of Cooperation*. N.Y.: Basic Books. 241 p.
18. Ostrom, E., Gardner, R., and Walker, J. (1994) *Rules, Games, and Common-Pool Resources*. Ann Arbor: The University of Michigan Press. 392 p.
19. Nelin D. (2004) *On the economic role of reciprocity relations. Commentary on the report of R. Nureyev ‘Karl Polanyi’s Critique of Economic Determinism’*. Available at: <http://ecsocman.hse.ru/text/16212209/> [in Russian]
20. Partanen, J., Kohtamäki, M., Parida, V., and Wincent, J. (2017) ‘Developing and validating a multi-dimensional scale for operationalizing industrial service offering’, *Journal of Business & Industrial Marketing*. Vol. 32(2). P. 295-309. DOI: <https://doi.org/10.1108/JBIM-08-2016-0178>
21. Sjödin, D., Parida, V., Kohtamäki, M., and Wincent, J. (2020) ‘An agile co-creation process for digital servitization: A micro-service innovation approach’, *Journal of Business Research*. Vol. 112. P. 478-491. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.jbusres.2020.01.009>

УДК 316.36.305-055.2

DOI: 10.26565/2227-6521-2021-46-04

## МІЖ ГЕРОЇЗМОМ ТА МАРГІНАЛЬНІСТЮ: ДОСВІДИ МАТЕРІВ ДІТЕЙ З ІНВАЛІДНІСТЮ ВНАСЛІДОК ІНТЕЛЕКТУАЛЬНИХ ПОРУШЕНЬ

**Заремба-Косович Ганна Романівна** – кандидатка соціологічних наук, наукова співробітниця відділу соціальної антропології Інституту народознавства НАН України Проспект Свободи, 15 Львів, 79000, Україна, e-mail: ganna.zaremba@gmail.com ORCID ID <https://orcid.org/0000-0003-3984-879X>

*У статті аналізуються досвід матерів, які народили дітей з інтелектуальною інвалідністю протягом 1970-1990-х років в Україні. Актуальність теми визначається тим, що аналогічних досліджень майже не проводилось в Україні. Новизна публікації полягає в тому, що контекст політики інвалідності в радянський час, яка базувалася на медичній моделі інвалідності, та її вплив на суспільні уявлення про інтелектуальну інвалідність не аналізувались. Дослідження базується навколо соціальних конструктів про інтелектуальну інвалідність, які існували у пізньо-радянський час та в перші роки незалежності України. Теоретико-методологічною базою дослідження є теорія соціального конструктивізму. Емпіричне дослідження проводилося за допомогою якісних методів: напівструктурованих глибинних інтерв'ю та етнографічного включеного спостереження у Києві, Львові та Львівській області протягом 2019-2021 років. Етнографічне включене спостереження проводилося авторкою статті в якості волонтерки в одній з громадських організацій, яка надає послуги денного супроводу для дорослих людей з інвалідністю внаслідок інтелектуальних порушень. Завдяки якісному контент-аналізу було виділено низку типових досвідів для матерів, які мають вже дорослих дітей з інтелектуальною інвалідністю: зустріч з медичними працівниками – як носіями символічної влади щодо виключення дитини з (інтелектуальною) інвалідністю та її сім'ї з соціального простору та соціальних взаємодій, стигматизація дитини з інвалідністю та її сім'ї, безперервне опікунство матері над дитиною із інвалідністю внаслідок інтелектуальних порушень, фінансові труднощі, переосмислення інвалідності дитини та свого материнства у громадській діяльності і соціальній включеності. Результати дослідження дають змогу порівняльного аналізу досвідів матерів дорослих дітей з інтелектуальною інвалідністю не лише з матерями нормотипових дорослих людей, але й матерів, які мають ще неповнолітніх дітей з інтелектуальними порушеннями.*

**Ключові слова:** материнство, інтелектуальна інвалідність, діти з інвалідністю.

## BETWEEN HEROISM AND MARGINALITY: EXPERIENCES OF MOTHERS OF CHILDREN WITH INTELLECTUAL DISABILITIES

**Zaremba-Kosovych Hanna Romanivna** – PhD in Sociology, Researcher Fellow at the Department of Social Anthropology Ethnology Institute of the National Academy of Sciences of Ukraine Avenue Svobody, 15 Lviv, 79000, Ukraine, e-mail: ganna.zaremba@gmail.com ORCID ID <https://orcid.org/0000-0003-3984-879X> e-mail: ganna.zaremba@gmail.com

*The article is analyzed the experiences of mothers who gave birth to children with intellectual disabilities during the 1970s and 1990s in Ukraine. The topicality is determined by the fact that almost no similar research has been conducted in Ukraine. The novelty of the publication is that the context of disability policy in Soviet times and its impact on public perceptions of intellectual disability have not been analyzed. The theoretical and methodological basis of the study is the theory of social constructivism. The empirical research was conducted by qualitative methods: semi-structured in-depth interviews and ethnographic included observation in Kyiv, Lviv and Lviv region during 2019-2021. Due to the qualitative content analysis, a number of typical experiences were identified for mothers who already have adult children with intellectual disabilities: meeting with health professionals as bearers of symbolic power to exclude children with (intellectual) disabilities and their families from social space and social interactions, stigmatization of a child with a disability and his / her family, permanent care of a child with an intellectual disability, financial difficulties, rethinking the disability of a child and his / her motherhood in social activities and social inclusion.*

**Keywords:** motherhood, intellectual disability, children with disabilities.

**Постановка проблеми.** Люди з інтелектуальною інвалідністю є найбільш уразливими в загальній уразливій групі інвалідності, адже вони ніколи не стають на захист та боротьбу за свої права, забезпечення



своїх потреб та гідності. Найчастіше такою людиною поруч, яка їх опікує та захищає, є їхня матір. Зазвичай вона знаходиться зі своєю дитиною від народження до смерті (своїї чи дитини).

Жінку, яка має дитину з інвалідністю, найчастіше конструюють через два образи: *героїні*, яка «прийняла», щодня опікує, «жертвує» себе дитині, здобуває нові навички, щоб реабілітувати та навчати своє чадо. З іншого боку, матері, які мають дитину з інвалідністю, залишаються на маргінесі. Як в результаті власного дистанціювання, так і дистанціювання з боку матерів дітей без інвалідності чи порушень, відбувається відмежування від інших батьків, поглиблення оцінки власного досвіду піклування та досвіду зростання своїх дітей як нетипового та ненормалізованого

Досліджуючи повсякденне життя дорослих людей з інтелектуальною інвалідністю в Україні, у статті охоплюється час від 1970-х – початку 1990-х років (час їхнього народження) і до сьогодні.

У радянський період та на початку незалежності України материнство та інвалідність значним чином медикалізувалися [12, с. 21]. Основними носіями влади щодо материнських практик та долі дітей, які отримували інвалідність та їхніх сімей, визначалися лікарі/ки.

Згідно з розподілом гендерних ролей у патріархальному суспільстві, чи не основною роллю жінки визначається материнство та опікунство. Народження дитини – основна «радість» та «мета» жінки. Здебільшого мама залишалася і залишається з дитиною у відпустці по догляду за нею, опікується її гігієною, приготуванням їжі та годуванням, прогулянками й розвитком. Тобто, виконує безперервну неоплачувану, «невидиму» домашню роботу.

Точних статистичних даних щодо кількості людей з інтелектуальною інвалідністю в Україні за часів незалежності немає. В Україні об'єднують людей з інтелектуальними та психічними порушеннями в одну групу. В опублікованих проєктах плану заходів з виконання «Концепції розвитку психічного здоров'я», використовують термін – «особи з розладами психіки та поведінки», і їхня загальна кількість становить понад 261 тисячу осіб, із яких – 8,5% – діти від 0 до 17 років [6].

Згідно із визначенням Американської Асоціації інтелектуальної та пов'язаної із розвитком інвалідності (2010), *інтелектуальна інвалідність* характеризується обмеженнями як в інтелектуальному функціонуванні, так і в адаптивній поведінці, що виражається в концептуальних, соціальних та практичних адаптаційних навичках, які використовуються у повсякденному житті [29, с. 13].

Ця стаття спирається на теоретико-методологічні засади соціального конструктивізму [8]. Соціальні конструкти інтелектуальної інвалідності існують у різних історичних, соціальних та культурних контекстах. Навколо цих соціальних конструктів з'являються стигми та різного рівня дискримінації [20, с. 6-7]. Соціальні контакти з людьми з інтелектуальною інвалідністю виявляються менш бажаними, порівняно з контактами з людьми, які мають інші нозології інвалідності (опорно-рухову, сенсорну, тощо) [20, с. 6-7]. Існуючі тоді, і почасти зараз, соціальні конструкти навколо інтелектуальної інвалідності позбавляють соціальних ролей, прав, ресурсів та можливостей для цієї соціальної групи і їхніх батьків/опікунів [20, с. 6-7]. Це спричиняє соціальну ієрархію, в якій люди, які мають інтелектуальну інвалідність, та їхні опікун(-ки), опиняються на «підніжжі».

Емпіричною базою статті є результати авторського дослідження, яке проводилося методом глибинного напівструктурованого інтерв'ю та методом включеного спостереження у громадській організації, яка надає послуги денного супроводу для людей з інвалідністю внаслідок інтелектуальних порушень. Спостереження проводилося протягом півроку (лютий – серпень 2019 року)<sup>1</sup>. Всього записано 41 інтерв'ю протягом 2019-2021 років у Львові, Львівській області та Києві із:

1. Повнолітніми людьми з інвалідністю внаслідок інтелектуальних порушень (19).
2. Опікун(-к)ами людей з інвалідністю внаслідок інтелектуальних порушень (10). Найчастіше опікунками є матері людей з інвалідністю внаслідок інтелектуальних порушень. Лише одиничними є випадки формального та очевидного опікунства татів чи інших членів сім'ї. Під час інтерв'ювань матерів було виявлено, що їхня позиція, особисте та групове сприйняття інвалідності дитини впливає на якість життя як їх самих, так і їхньої дитини.
3. Експерт(-к)ами, які працюють з людьми з інвалідністю внаслідок інтелектуальних порушень (соціальні працівники/-ці, лікарі, психологи, громадські активісти/-ки) (12).

З усіма респондентами та респондентками була підписана інформована згода на запис та використання в наукових та аналітичних цілях інтерв'ю, зі збереженням анонімності та конфіденційності інформації.

Транскрибовані тексти інтерв'ю були проаналізовані завдяки якісному контент-аналізу у програмі QDA Miner Lite.

Аналіз досвідів уразливого материнства жінок, які мають дітей з інтелектуальною інвалідністю, сприяє постановці та вирішенню завдання щодо започаткування наукової дискусії навколо соціальних

<sup>1</sup> Збір емпіричних даних став можливим за підтримки Канадського Інституту Українських студій.

конструктив (інтелектуальної) інвалідності, як в радянський і пострадянський період, так і в сучасному українському соціумі.

Окрім цього, ці дискусії стануть цінними не лише в науковому колі, але й матимуть практичне значення для державних інституцій, що надають послуги людям з інвалідністю, їхнім опікун(-к)ам, громадських організацій, які займаються захистом прав людей з інвалідністю та їхніх сімей, батьківських (найчастіше материнських) спільнот підтримки.

**Метою** цієї статті є визначення особливостей досвідів матерів, які мають дітей з інвалідністю внаслідок інтелектуальних порушень в українському суспільстві.

#### **Аналіз досліджень**

В межах студій з інвалідності (disability studies) дослідження соціального, економічного та психологічного стану батьків (з вагомим акцентом на матерів) дітей з інтелектуальною інвалідністю є досить опрацьованими. Тематика наукових розвідок є дуже широкою: від загальних досліджень труднощів материнства з дитиною з інвалідністю (Sibel Ergün, Gül Ertem [15], Mabel Oti-Boadi [25], M. A. M. Barbosa, M. N. Chaud, M. M. F. Gomes [13], E. Sen, S. Yurtsever [27] та багато інших) до конкретних і достатньо вузьких досліджень проблем такого материнства.

Наприклад, такими дослідженнями є: особливості протікання стадій (не)прийняття неповносправності власної дитини. M. Irvin, M. Klaus, J. Kennell [21] пропонують модель з чотирьох стадій: (1) шок; (2) заперечення реальності / неповносправності чи ж наявності / прогнозу захворювання; (3) усвідомлення реальності, яке супроводжується почуттями провини, смутку, відчаю, злості тощо; (4) поступове примирення та прийняття реальності, реорганізація життя і реалістична адаптація до неповносправності.

Частина наукових досліджень присвячена вивченню психологічних станів та ментального здоров'я матерів дітей з інтелектуальною інвалідністю. У дослідженні R. Hasall, J. Rose, J. McDonald з'ясувалося що найсуттєвішими факторами батьківського стресу є (не)задоволеність материнством, поведінкові складнощі дитини та батьківський локус контролю [19].

M. V. Olsson і C. P. Hwang завдяки методиці Beck Depression Inventory (BDI) визначили, що саме матері дітей з аутизмом та/чи інтелектуальними порушеннями мають вищі показники депресії, ніж татуси дітей з такою ж неповносправністю та батьки, які мають нормотипових дітей [24].

Дослідження R. R. Gogoi, R. Kumar, S. P. Deuri стосувалося визначення зв'язку між тривожністю, депресією та якістю життя у матерів, які виховують дітей з інвалідністю [17]. Це дослідження підтвердило результати й інших наукових розвідок щодо значно вищого рівня тривожності та депресії у матерів дітей з інвалідністю, аніж у матерів, які виховують дітей без інвалідності. Тривожність та депресія мають негативну кореляцію з якістю життя матерів дітей з інтелектуальною інвалідністю.

Дослідження якості життя жінок, які мають дітей з інвалідністю, доповнюються вивченням їхнього матеріального стану і специфіки зайнятості. J. Shearn, S. Todd вивчали включеність жінок, які мають дітей з інтелектуальною інвалідністю у ринок праці та особливості поділу сімейних обов'язків у їхніх родинах [28]. Згідно з результатами дослідження, більшість жінок, які виховують дітей з інтелектуальною інвалідністю не працюють, або працюють на неповну зайнятість чи на низькооплачуваних роботах. Відсутність роботи, щоденний догляд за дитиною та виконання побутових справ спричиняють виникнення почуттів ізольованості, нереалізованості та низької самооцінки. Натомість, ті мами, які працюють повний робочий день, відчувають стрес через подвійні вимоги виконання обов'язків матері та фахівчині на роботі. А також, у жінок з'являється страх, що вони зазнали невдачі як матері.

Ще однією сферою дослідження у тематиці материнства з дитиною з інвалідністю є вивчення ролі включеності жінки у соціальні мережі як способу (само)ідентифікації, підтримки, допомоги. Дослідження G. Llewellyn, D. McConnell, R. Cant, M. Westbrook вказало на важливість творення мереж підтримки серед матерів, які мають дітей з інтелектуальною інвалідністю [22]. Як виявилось, материнські мережі підтримки є ядром в їхніх соціальних мережах, які забезпечують допомогу матерям, і до них найперших жінки й звертаються по допомогу. Завдяки аналізу даних було виявлено три типи мереж підтримки, які ґрунтуються на житлових умовах жінки: матері, які живуть в одному домогосподарстві з батьками; матері, які живуть самі зі своєю дитиною; матері, які живуть з партнером у власному домогосподарстві. У кожному з типів мереж матері відчувають різний рівень підтримки, різну частку формальної та неформальної допомоги, різний ступінь взаємності у стосунках.

Коли матері живуть разом з батьками, то вони є залученими більше у формальні мережі підтримки, де отримують допомогу від профільних фахівців та центрів, які надають соціальні, психологічні, реабілітаційні послуги [22, с. 22]. Матері, які живуть лише зі своєю дитиною, частіше використовують неформальні зв'язки для підтримки та допомоги (неформальні групи підтримки, сім'ю, друзів, рідше - сусідів) [22, с. 23]. Для матерів, які живуть з партнером, притаманно звернення до гетерогенних мереж підтримки [22, с. 23].



В Україні також було здійснено низку тематичних досліджень. Так, Олег Романчук у книзі «Неповносправна дитина в сім'ї та суспільстві» [10] присвятив кілька розділів огляду питань психоемоційного стану батьків, у яких з'явилася дитина з інвалідністю, відносин між членами сім'ї, партнерства між батьками та фахівцями.

О. Романчук пропонує свою модель реакції батьків на неповносправність дитини: (1) шок, пов'язаний з раптовим зіткненням з болючою реальністю та втратою очікуваних мрій. На цій стадії може виявитися відчуття дереалізації/деперсоналізації [10, с. 19-21]; (2) заперечення/нереальні надії – ця стадія полягає в повному або частковому запереченні реальності діагнозу чи прогнозу щодо протікання хвороби. Заперечення може мати різні форми – від повної відмови, що з дитиною щось не так і їй потрібна медична допомога, до часткового заперечення серйозності прогнозу, де залишається простір для очікувань та надій [10, с. 25]. Заперечення може мати патологічні реакції: батьки відмовляються надавати належну терапію чи реабілітацію, заперечують діагноз дитини та перебувають у постійному «пошуку» нових фахівців, піддають дитину надмірним навантаженням різних реабілітаційних програм, або ж застосовують небезпечні та ризикові методи лікування, відбувається самоізоляція сім'ї та дитини, можливий розвиток психічних розладів у батьків (найчастіше у мами), заперечення може тривати «занадто довго» [10, с. 28-29]; (3) усвідомлення реальності – через певний час, зі зменшенням заперечення, батьки поступово починають усвідомлювати неповносправність дитини та втрачають усі мрії та очікування, які вони мали щодо себе та своєї дитини, починають розуміти виклики, які стоять перед ними. Часто батьки залишаються на цій стадії, особливо в умовах стигматизації та стереотипів навколо інвалідності, які існують в українському суспільстві [10, с. 30]; (4) прийняття, примирення та реорганізація життя – на цій стадії негативні почуття вже не такі сильні, уже немає постійних порівнянь та думок про те, як все могло б бути. З'являється об'єктивне сприйняття реальності, реальні очікування щодо майбутнього [10, с. 33].

Окремий підрозділ О. Романчук присвячує вивченню гендерних особливостей реакцій на появу дитини з інвалідністю серед жінок та чоловіків. Традиційні уявлення про гендерні ролі чоловіків і жінок, закріплюють за жінкою роль народження, виховання дітей та «підтримання сімейного вогнища» [10, с. 57]. У випадку народження дитини з неповносправністю, жінка починає відчувати провину та власну материнську неповноцінність [10, с. 58].

Почуття провини у матері може призводити до серйозних психосоціальних наслідків [10, с. 59]:

- надмірна посвята дитині, гіперопіка над нею;
- інколи, обділення увагою інших членів сім'ї (чоловіка, інших дітей);
- «нездорова самопосвята» може призвести до занедбання себе, власних інтересів, потреб, особистого розвитку;
- з'являються труднощі у визначенні обмежень та вимог до дитини, дисциплінуванні її у здоровий спосіб. Це може призвести до поведінкових проблем та порушень соціального розвитку дитини.

В. Стець та К. Баб'як досліджували вплив народження дитини з інвалідністю на особисті характеристики жінки [11]. Метою дослідження було визначити психологічні особливості матерів, які виховують дітей з комплексними порушеннями, ставлення до самих себе, до свого сина чи доньки, до життєвої ситуації в цілому. Дослідження складалося з двох частин: анкетування (45 респонденток) та проведення інтерв'ю з жінками, які мають як дорослих, так і неповнолітніх дітей з інвалідністю (36 респонденток).

Отримані результати вказують на те, що частина матерів інтерпретує порушення в дитини як власну неповноцінність. Це впливає на життєву позицію жінки. Вона починає звинувачувати себе чи інших, з'являється почуття провини та докори сумління. Майже половина жінок перестають працювати (47%) або ж працюють неповний робочий день, або на іншій, менш престижній роботі, аніж до народження дитини. Лише 10% опитаних жінок продовжили роботу у тій сфері, в якій працювали раніше [11, с. 15; 17].

Матері зазначили, що відчувають різні реакції у суспільстві на них з дитиною: зневагу, жалість, здивування оточуючих, зниження соціального статусу. Це сприяє психологічному дискомфорту, розвиваючи у жінок тривожність та депресивні стани [11, с. 15]. 67% опитаних відзначили, що мали чи мають депресивні стани, 92% - тривожність, викликану щоденними турботами [11, с. 15]. Підсилює тривожність – невідомість щодо найближчого майбутнього дитини і сім'ї водночас. Тому опитані матері виявили бажання звернутися і попрацювати з психологом [11, с. 17].

Найбільш сумними подіями у своєму житті опитані матері назвали взаємодії з оточуючими, які не розуміють їх, агресивну позицію лікарів щодо дитини в наданні їй допомоги [11, с. 18]. Якщо дитина відвідувала школу, то сумною подією називали закінчення школи через невідомість та страх за майбутнє дитини [11, с. 18].

У порівнянні з іноземними дослідженнями жінок, які мають дітей з інтелектуальною інвалідністю, в Україні вивчено зовсім небагато. Це пояснюється кількома причинами. По-перше, загалом, студії з інвалідності є малорозвиненими та неінституціоналізованими в Україні. По-друге, саме вивчення

інтелектуальною інвалідністю є на маргінесі досліджень інвалідності. Часто дослідники, які займаються темою інвалідності, й самі мають інвалідність. А специфіка інтелектуальної інвалідності не дає змоги тим, хто її має, «промовити» про себе вголос. І це стосується не лише досліджень, але й захисту своїх прав.

Проте, позитивною є тенденція сфокусованої роботи з батьками під час діагностування та реабілітації дитини, яка має порушення. Зокрема, це є окремим напрямком роботи інклюзивно-ресурсних центрів в Україні<sup>2</sup> та інституцій, які займаються раннім втручанням. Важливість такої роботи базується на даних досліджень, вказаних вище.

#### **Досвіди матерів дітей, які мають інтелектуальну інвалідність**

Аналіз зібраних інтерв'ю вказує на те, що загальний дискурс респондентів та респонденток був присвячений викликам, з якими вони стикалися протягом народження та зростання їхніх дітей. З одного боку, вони знаходили шляхи подолання цих викликів, з іншого боку, стикалися з соціальними бар'єрами щодо себе та своїх дітей, які їх маргіналізували.

Завдяки аналізу емпіричного матеріалу було виділено типові досвіди, з якими стикалися матері дітей з інтелектуальними порушеннями: зіткнення з лікарями як носіями влади та політичного контролю за материнством та «(не)типовим» дитинством, стигматизація дитини з інвалідністю та її сім'ї, безперервне виконання ролі опікунки матір'ю дитини із інвалідністю внаслідок інтелектуальних порушень, фінансові труднощі, переосмислення інвалідності дитини та свого материнства у громадській діяльності і соціальній включеності.

**Лікар, як основний носій влади та політичного контролю за материнством та «(не)типовим» дитинством.** В радянській час, як і почасти зараз, домінуючою є медична модель інвалідності. Ця модель розглядає інвалідність як дефект, хворобу, порушення, які потребують насамперед медичного втручання [18]. При використанні цієї моделі, інвалідність «патологізується» і протиставляється «нормальному здоровому тілу». При використанні медичної моделі, самі люди з інвалідністю стають невидимими через свою інвалідність. Людина стає «медичним випадком», «товстою книгою хвороби», яку потрібно лікувати, реабілітувати, якщо це дозволяє рівень медицини, доступний на той час. І через так звану «невідповідність нормі», людина звільняється від певних соціальних ролей та практик: відвідування школи, працевлаштування, інколи створення сім'ї та народження й виховування дітей та інше.

У контексті медичної моделі інвалідності носіями влади та реалізаторами політичного контролю є медики [16]. Медичні працівники «володіли» та «володіють» тими необхідними знаннями, що дозволяють діагностувати стан дитини та її «порушення», відтак, визначити її «майбутнє».

Ось як згадує матір чоловіка з інтелектуальною інвалідністю про першу взаємодію з лікарями після народження сина:

*«Він народився в день народження свого батька... Пологи були такі стрімкі. Коли він родився, побачила, що коло нього забігали лікарі, медсестри. Я глянула, шкіра в нього така, як жаб'яча. Але я нічого не знала. Я навіть не знала, що є така хвороба... І нічого, ніхто мені не сказав, тільки сказали, що їсти хочуть...»*

*«Всім дають до груді дітей, а мені – не дають. Я зрозуміла, що щось не то. Але що, я не могла зрозуміти... І аж на третій день прийшла дитячий лікар. Я кажу: «Чого всім дають дітей до груді, а мені ні?». – «Бо він не візьме грудь». – «Чого він не візьме?». Тоді мені сказали, що в нього синдром Дауна, і відкажіться від нього! Бо він не буде в вас ні ходити, ні сидіти, ні говорити, нічого. «Відкажіться від нього, бо він буде як овоч лежати». Я стала, подумала, і кажу: «А ви мені його принесіть до груді. І там буде видно, чи він буде брати грудь, чи він не буде брати грудь». Вони настійливо: «Ні!»» [3, с. 2].*

У той час пологові будинки були режимними об'єктами, куди нікого не пускали. Породіллі залишалися на самоті з невідомими діагнозами та тиском медичних працівників у післяпологовому стані. Опісля виписки з пологового, якщо вже на той момент неповносправність дитини була видима, матір залишалася в інформаційному вакуумі. Матері не отримували потрібну інформацію про реабілітацію дитини, необхідний перелік спеціалістів. Вони навіть не розуміли до кінця діагнозу, який «не можна вилікувати таблеткою» чи нетрадиційною медициною.

Згадує матір чоловіка з інтелектуальною інвалідністю про свою початкову непоінформованість щодо діагнозу сина:

*«В роддоме сказали мне, что синдром Дауна. А я еще не поняла, что это такое. Когда пришла домой, соседка у меня - медсестра, она тут же прибежала ко мне. Мы дружим, кумовья потом стали. Я говорю: «Сказали, что какой-то синдром Дауна у него»» [2, с. 3].*

<sup>2</sup> Більш детальну інформацію можна знайти на сайті «Україна. Інклюзія»: [https://ircenter.gov.ua/static-pages/useful\\_materials](https://ircenter.gov.ua/static-pages/useful_materials)

**Стигматизація сім'ї, де є дитина з інтелектуальною інвалідністю.** Політика інвалідності в радянський час та протягом 1990-х років спонукала до виникнення у сім'ї, де з'являється дитина з інтелектуальною неповносправністю, почуттів та реакцій, які (само)стигматизували їх самих та дитину [10, с. 16-79].

Найпершою з реакцій на неповносправність дитини був *страх*. Страх невідомого майбутнього, страх реакції оточуючих, часто через брак досвіду спілкування з людьми з інвалідністю, існуючі стереотипи про інвалідність. Під впливом цього, батьки ізолювали своїх дітей, і себе водночас.

Пригадує мама чоловіка з інтелектуальною інвалідністю про свій психоемоційний стан одразу після повернення додому з пологового будинку:

*«Я навіть мамі своїй нічого не сказала. Мамі рідній я не сказала, що в мене така дитина! Приходили кумов'я, приходили знайомі, я нікому не говорила нічого» [3, с. 3].*

Це сприяло виникненню стресу, тривожних та депресивних станів у матерів дітей з інтелектуальною інвалідністю [24].

Одна з респонденток розповіла, як вона переживала депресію протягом кількох років:

*«Когда пришла домой, соседка прибежала ко мне... Я говорю: «Сказали, что какой-то синдром Дауна у него». Она испугалась и перестала говорить. И приносит мне тут же книгу: язык открытый, пена со рта, и такой полумертвый. Я это как увидела, и поникла. Схватила ребенка так (показує як тримає дитину), и плакала каждый день, только плакала. Муж нанимал людей, ему надо было ходить на работу, чтоб я одна не оставалась. И так я с этим ребенком просидела дома пять лет, не выходя» [2, с. 5].*

Ментальні порушення та постійні коливання у психоемоційному стані залишають свій слід на загальному стані здоров'я матерів дітей з інтелектуальною інвалідністю. Згідно із словами Раїси Кравченко – засновниці всеукраїнської парасолькової організації «Коаліція захисту прав осіб з інвалідністю внаслідок інтелектуальних порушень», в основному засновницями громадських організацій, які опікуються правами людей з інтелектуальними порушеннями, є жінки, які мають дітей з інвалідністю. І серед них вчетверо більше жінок з інвалідністю, аніж в середньому серед жінок в Україні. Окрім цього, серед них високий рівень смертності ще до досягнення середнього віку жіночої смертності в Україні<sup>3</sup> [5, с. 5]. Це є додатковим доказом емоційної, психічної та фізичної уразливості цих матерів.

Інше почуття, що стигматизувало сім'ю та дитину з інвалідністю – це *сором*. Сором за те, що власна дитина не володіє такими «важливими» характеристиками для формування особистого і батьківського капіталу, як здоров'я, інтелект, відповідна поведінка, соціальні навички та досягнення [10, с. 15-79].

Крім цього, сором підкріплювався уявленнями про власну чи родинну недосконалість у моральних та фізіологічних якостях. Народження дитини з інвалідністю пояснювали і досі пояснюють нездоровим способом життя батьків, особливо мами, (курінням, вживанням алкоголю, наркотиків та нездорової їжі), невиконанням моральних законів, гріхопадінням. Ці обґрунтування базуються на моральній моделі інвалідності, згідно з якою інвалідність – це наслідок гріха. Інвалідність пов'язують із покаранням за вчинення певного злочину, поганого вчинку людиною чи членами її сім'ї [7, с. 47].

Свого часу одна з респонденток, спираючись на моральну модель інвалідності, обґрунтовувала народження сина з інтелектуальними порушеннями. До цього переконання її підштовхнули твердження однієї з лікарки:

*«Лікарка мене спитала: «Чи ви ніколи не задумувались над тим, чого ті діти (діти з синдромом Дауна), всі подібні одне на одного?». Я кажу: «Ви знаєте, ні»... А вона каже: «Ви певно несете гріх покоління». Каже: «Так, як то син, то, певно, по батьковій лінії. Як донька – по маминій лінії». Оце вона мені так сказала. Так воно, не так воно. Коли я прийшла додому, і сказала чоловікові..., то таки, ви знаєте, люди зараз не хочуть в то вірити, але то шось є. Бо дід чоловіка був засуджений на 25 років тюрми. А ложно на нього свідчив батько мами – інший дід. Вони ще не були жонаті... Там були великі прокльони. Розумієте, люди не думають про це, що вони говорять, і для чого вони то всьо говорять. І все це могло бути» [3, с. 8].*

Це ще одна стигма, яка робила «неблагополучною» не лише дитину з інвалідністю, але й її сім'ю, обмежуючи для них соціальні контакти та взаємодії.

Саме брак соціальних комунікацій чи не найбільше впливає на самопочуття та емоційний стан матері, яка має дитину з інтелектуальною інвалідністю [28, с. 112-115].

<sup>3</sup> Згідно з даними, оприлюдненими Е. Лібановою на Всеукраїнському Форумі «Україна 30. Здорова Україна», середня тривалість життя жінок в Україні складає 73 роки. Деталі можна знайти на сайті Форуму: <https://ukraine30.com>

Згідно із дослідженнями J. Shearn та S. Todd, працевлаштування матерів, які мають дітей з інтелектуальними порушеннями, покращує жіноче емоційне та психічне самопочуття. Жінки почуваються більш впевненими в собі, незалежними, змінюють власну ідентифікацію не тільки як матері, але й як фахівчині, здобувачки ресурсів для сім'ї тощо [28, с. 120-124].

Щодо працевлаштування опитаних матерів, то їхні можливості роботи залежали від рівня інвалідності дитини та її соціального прийняття, інституційних умов. Більшість респонденток працювали. Робота для цих жінок мала подвійну функцію – фінансового доходу та соціальної включеності.

Проте, часто ця робота була на неповну зайнятість, або ж не висококваліфікованою. Тобто, ставила в уразливе фінансове становище сім'ю, особливо з дитиною з інтелектуальною інвалідністю, реабілітація якої вимагала фінансових вкладень. Крім цього, такі сім'ї часто були та є неповними. Татусі, через почуття страху та сорому, почасти йшли з сім'ї після підтвердження діагнозу дитини:

*«В мене чоловік був такий, не на місці. В мене підтримки не було від нього взагалі. Він постійно їздив на заробітки, і постійно приїжджав з нульом. Постійно п'янки були, по два тижні пропадав. Ми розлучились» [1, с. 2].*

Якщо дитина мала комплексні порушення, то матері було майже неможливо працювати. Хіба її функції опікунства взяв би на себе хтось інший. Ось як про це згадує жінка, яка опікує свою доньку вже більше тридцяти років:

*«Ті опікуни, які доглядають до 8-річного віку дітей-інвалідів, мають право виходити на пенсію в 50 років. А я вже не 8 років з нею сиджу, а більше 30-ти років. Після народження Уляни, я не виходила назад на роботу. Так, що я вийшла в 50 років на пенсію» [1, с. 2].*

Згідно із постановою Кабінету Міністрів України «Деякі питання призначення і виплати компенсації фізичним особам, які надають соціальні послуги з догляду на непрофесійній основі» від 23.09.2020 № 859, розмір компенсацій залежить від групи інвалідності того, кому надають опіку, та середнього щомісячного доходу опікуна. Соціальні виплати, які отримує опікун(-к)а людини з інвалідністю, найчастіше знаходяться на рівні прожиткового мінімуму – 2000 гривень щомісяця.

#### **Безперервне опікунство за дитиною з інвалідністю внаслідок інтелектуальних порушень.**

Згідно з дослідженнями S. Todd і J. Shearn [28], P. Chamberlayne і A. King [14], матері дітей, які мають інтелектуальну інвалідність, самоідентифікують насамперед себе як опікунок. Купівля та приготування їжі, годування, переодягання (якщо потрібне), супровід до лікарів, до навчальних та/чи реабілітаційних центрів тощо – входить в повсякденні справи матері.

Це накладає на них обов'язки, які переважають в часі виконання обов'язків протягом стандартного восьмигодинного робочого дня. Проте, у суспільстві, й часто самими жінками, ця робота є недооціненою, «нереальною», бо вона не приносить фінансової винагороди.

Дуже часто турботи матерів дітей з інтелектуальними порушеннями нагадують опікунство над маленькими дітьми. Зазвичай, для цих матерів таке опікунство триває постійно (в залежності від рівня інвалідності дитини, її навичок самообслуговування). Окрім догляду за дитиною з інвалідністю, на жінку покладається обов'язок опіки над іншими дітьми, старшими членами сім'ї, підтримування побуту.

Ось як описує свій типовий день жінка, яка має доньку з комплексними порушеннями:

*«Встаю рано. Беру піднімаю її (доньку). Я ніби встаю швидше, але зразу лягаю. Деколи хочеться. А вона: «Мама, вставай. Ходи до Уляси». Я кажу: «Лежи-лежи, Уляно. Я ще хочу полежати» (сміється). А вона так за мною пильнує, дуже. Та куди вона без мене? Та вона без мене – нікуди. Я вже і рук своїх не чую. Я вже привикла до такого життя. Куди вже діватися? Веду її на унітаз, бо треба памперс поміняти. Вона ж не проситься».*

*А ще давніше в мене і мама була хвора. В неї вже зробилося маразм. І мені треба було бігати до неї. Вона на квартирі, тут, не хотіла зі мною бути. Я мусіла бігти кілометр туди, де вона жила. І відтоді, Уляно перестала проситися на туалет».*

*Потім веду її в туалет. Мию. Потім веду на кухню. Вона сама проситься: «Мамо, погодуй». Вона все любить. Пластівці не любить. Пити не любить... І так живу. Погодую. Потім, беру з нею ходжу. Вона мене тримається. Я мушу з нею ходити. Походжу, походжу. Вона вже змучиться. Потім знов трохи походжу. Потім побіжу в магазин. Піду-пройдуся, на хату (мамину) подивлюся, що там робиться на грядці...»*

*Зараз мені мій знайомий дістав таке крісло для ванни. Воно спеціальне, щоб мені не тягати. Бо я підв'язуюсь, щоб її запхати. Але я не все на то крісло. Перше, я мушу її на ванну посадити, потім піднімаю її ногами. А потім підв'язуюся, і кажу Уляні: «Давай будем»*

*просити, щоби Бог нам допоміг, щоби мама тебе підняла з ванни». І так купаємся, так мисмося (сміється)» [1, с. 6-7].*

В інтерв'ю матері зазначають, що вже звикли до «іншого» життя. В той же час, їм хочеться дорослих розмов та спілкування, «робити щось для себе», «бути собою». Натомість, вони живуть в іншому світі, ніж їхні ровесники та ровесниці, які не мають дітей, чи мають нормотипових дітей.

Це можна пояснити концептом «периферійності», який запропоновано дослідницею J. T. Selwyn. Вона вивчала пари, які не мають дітей, і дуже хочуть їх мати. Нею було виявлено, що такі пари почуваються «не такими» та виключними від інших сімей, яких вони знають [26]. Так само, матері дітей з інтелектуальною інвалідністю мають специфічну ідентичність, яка розташовує їх на маргінесі в спільноті [28, с. 114].

***Як можна вийти за межі «периферійності»? Переосмислення інвалідності дитини та свого материнства у громадській діяльності і соціальній включеності.***

Досвід, який розширює образ «героїзму» та «маргінальності» матері дитини з інтелектуальною інвалідністю, з'явився паралельно із офіційною політикою інвалідності, у кінці 1980-х – на початку 1990-х років. В українському суспільстві почали з'являтися альтернативні уявлення про інвалідність та пропонувалися способи її прийняття. Поштовхом для цього стало кілька подій:

1) військово-вотеранське вторгнення СРСР в Афганістан (1979-1989 рр.). З початком війни в Афганістані багато людей отримали пошкодження, які призвели до інвалідності. На той час не було жодних законодавчих регулювань саме для цієї соціальної групи, які б стосувалися надання медичних послуг, соціальної гарантії та захисту. Афганський ветеранський рух набрав масштабів. І після 1985 року її представникам, одним з перших, дозволили створювати громадські організації (в тому числі, щодо захисту своїх прав через наявну інвалідність). Створенню цих об'єднань сприяла комуністична партія та уряди республік. Керували цими організаціями колишні державні працівники, щоб їхня діяльність не виходила за рамки ідеології.

2) Розвиток спорту серед людей з інвалідністю. Зародження спортивного руху людей з інвалідністю в Україні розпочався у кінці 1980-х років. Почався цей рух через автомобільний спорт. Розширення ментальних та фізичних горизонтів підкріпилося таборами активної реабілітації, що почали проводитися з початку 1990-х років в Україні тренерами з Західної Європи, та створенням у 1993 році Інваспорту. Спорт та активна реабілітація виконували не лише функцію фізичної підтримки. Вони створювали спільноти для спілкування, нових знайомств, підтримки, обговорення незручностей та дискримінацій, з якими стикаються люди з інвалідністю, здобуття нових навичок, професійного розвитку та зростання.

3) Відкриття «залізної завіси» та приїзд фахівців з-за кордону. Іноземні фахівці та фахівчині почали приїжджати в Україну з іншими, цілком протилежними до існуючої медичної моделі інвалідності ідеями. Ці ідеї ґрунтувалися на соціальній та правозахисній моделях інвалідності.

Соціальна модель інвалідності ставить у центр людину, а не її інвалідність. Зосереджується на тому, що проблема – не в людині, а в існуючих у суспільстві бар'єрах [7, с. 44]. Інвалідність – це нормальний аспект життя, а не відхилення. Соціальну модель інвалідності розробили люди з інвалідністю у відповідь на медичну модель.

Правозахисна модель розглядає інвалідність як один із аспектів людського різноманіття. Ця модель передбачає забезпечення можливостей для вільної реалізації всіх прав та свобод людини з інвалідністю. Таких самих прав людини, як і в інших [23, с. 89].

4) Організаційне оформлення неформальних об'єднань в УРСР після пленуму ЦК КПРС у 1987 році. Це рішення сприяло створенню мережі громадських організацій, які об'єднували людей з інвалідністю. Незважаючи на те, що вже тоді розвивались ідеї соціальної та правозахисної моделей інвалідності, проте значна частина людей і далі використовувала медичну модель інвалідності у громадській діяльності. Це є однією з причин, чому громадські організації часто створювалися навколо певної нозології інвалідності. За такою логікою створення громадських об'єднань люди з інтелектуальними чи ментальними порушеннями залишалися поза громадським життям.

Проте, за кожною людиною з інтелектуальною чи ментальною інвалідністю стоїть інша людина, яка опікує її та виборює для неї права. Найчастіше цією людиною є її матір.

На початку 1990-х років матері, і рідше татусі, почали об'єднуватися, і започаткували батьківський рух за права людей з інвалідністю внаслідок інтелектуальних порушень. Батьки знаходили підтримку, розуміння та однодумців під лікарськими кабінетами, під час проходження медико-соціально-педагогічних комісій:

*«Зустрічалися десь, під якимись лікарськими кабінетами. При таких обставинах, де могли б зустрічатися як батьки. І фактично, ми сформували це, як такий батьківський рух. Ми*

*розуміли, що наші діти мають певні права. Розуміли, що таке права людини, вже на той час. І треба, також, нагадати, що це якраз був період переходу, краху радянської системи і переходу до якоїсь іншої. Але фактично, всі структури лишалися дуже довго радянськими. Хоча було таке якесь відчуття ейфоричне в нас, що: «Ось, стане незалежна Україна, і все буде по-новому, все буде інакше (сміється). Все буде робитися тільки по-чесному і по-справедливому». Але, звичайно, так воно, само собою, автоматично, не могло статися. Ми це розуміли. І ми почали збиратися, почали зустрічатися, як такі неформальні групи спочатку» [4, с. 1-2].*

Якщо говорити саме про інтелектуальну інвалідність, про нові дискурси про неї, то вони ґрунтувалися на християнських та загальнолюдських цінностях. Зокрема, ідея про те, що кожне життя має цінність. І людина, яка є слабшою фізично, чи інтелектуально, наділена духовними цінностями, про які забувають у сучасному світі споживання. Відтак, люди з інвалідністю повертають суспільство до «істинних» цінностей та рис [9, с. 71-80].

Перші батьківські організації за права людей з інвалідністю внаслідок інтелектуальних порушень у ранні 1990-ті роки були створені у Києві, Львові, Вінниці та Одесі.

Поштовхом до створення батьківських організацій у Львові став приїзд Зені Кушпети – канадійки українського походження, яка принесла до міста нові ідеї щодо уявлень про інвалідність, та започаткувала на місці міжнародний християнський рух спільнот, які об'єднують людей з інтелектуальною інвалідністю, їхніх батьків та волонтерів, - «Віра і Світло». Ця організація почала діяти у Львові в 1992 році і дала початок для спільноти людей з інтелектуальною інвалідністю «Ляш-Ковчег», що входить до міжнародної федерації спільнот «L'Arche» та інших громадських об'єднань за права людей з інтелектуальною інвалідністю.

У Києві першою громадською організацією за права людей з інтелектуальною інвалідністю стало «Благодійне товариство допомоги особам з інвалідністю внаслідок інтелектуальних порушень «Джерела»», очолюване Раїсою Кравченко. Очільниця згадує історію створення БФ «Джерела»:

*«Спочатку треба було знайти однодумців. Я звернулася до покійного професора Кузнецова з Академії післядипломної освіти Шупика, де я працювала. А він був завідувачем кафедри. І я його попросила знайти таких самих мам. І він переадресував мене до місцевого психіатра. Я просто написала листи таким мамам. Бо за умовами конфіденційності, не мала права знати, обдзвонювати їх, чи що. Але психіатрові дала конверти і подала ці листи. І вона розіслала. Хто відгукнувся? 15 таких мам відгукнулось. То досі ми разом... Поступово до нас приєдналися фахівці... От, і на першу зустріч, 10-го листопада 94-го року ми запросили не лише самих мам. Але також були професор Кузнецов і ті фахівці, ті педагоги, яких ми знайшли. Команда фахівців познайомилася з дітьми. Ми обговорили, як воно мало б бути. Мами були надзвичайно щасливі від того, що є така пропозиція» [5, с. 2-3].*

Також, на початку 1990-х років були створені Благодійна установа «Спеціальна Школа-Життя» у Києві (засновниця – Марія Щибрик) та центр реабілітації у Вінниці. Останній – заснований Світланою Демко, і згодом став комунальним закладом з кількома філіями у місті.

У Львові в 1990 році було зареєстроване Товариство «Надія», головою якого став Микола Сварник. Товариство «Надія» стало платформою для заснування Навчально-реабілітаційного центру «Джерело» у 1994 році.

Микола Сварник описує створення НРЦ «Джерело»:

*«В 94-ому році нам віддало місто на Сихові недобудований садок. І він стояв без вікон, і накритий був якимось руберойдом, якоюсь смолою, що вода починала затікати. І навіть воно вже почало трошки руйнуватися. Тоді, коли нам це віддали, в нас були сумніви, брати чи не брати. Битися за це, чи не битися.*

*Словом, оцей будинок наш, він був ніби такий дуже непідійомний тягар, з одного боку. А з другого боку, він нас заставляв робити все по-новому, все цілком по-новому. Тому-що, це як кажуть: «Нове вино не наливають в старі міхи». Тому, звичайно, те, що ми мали цей будинок, це нас настроювало робити інакше. Зробили кожен куточок, кожне приміщення цілком доступним для людини у візочку. Це в Україні, мабуть, не було такого приміщення на той час зроблено. Скільки ми вклали в це ресурсу, і старань, і думок і всього решта. І коштів. Інженерної думки і всього решта (сміється)» [4, с. 16].*

У 2004 році була створена парасолькова організація – Всеукраїнська громадська організація «Коаліція захисту прав людей з інвалідністю внаслідок інтелектуальних порушень», яке об'єднувала на той час близько 40 організацій, які працюють із людьми з інтелектуальною інвалідністю<sup>4</sup>:

<sup>4</sup> Деталі можна знайти на офіційному сайті організації: <http://inteldisabilities-coalition.com.ua/>

*«На початку ми створили трамплін в БФ «Джерела». Ми вже почали створювати міні-гуртожиток. Він ремонтувався і була підтримка від київської влади. До нас дуже багато зверталось таких самих мам з інших областей України. Нам здалося, що можна вже показувати цей досвід. І спасибі, в 2003-му здається, Євросоюз підтримав проект «Поширення Київської моделі допомоги людям з інтелектуальними порушеннями». І в рамках цього проекту був такий компонент, як створення мережі організацій. І були кошти на те, щоб ми зібрались. Ми зібралися в 2003-му році. І на той час нам вдалося зустрітися з міністром Михайлом Панієвим. І коли ми з ним зустрілися, він сказав: «А що ж вас так багато до мене прийшло? У нас нема в міністерстві часу говорити з кожним. Ви створіть всеукраїнську громадську організацію. І тоді ми будемо розуміти, з ким ми ведемо діалог». І ми скористалися тією порадою. І зареєстрували в 2004-му році Всеукраїнську громадську організацію, яка і виконувала надзвичайно важливу функцію «представлення інтересів» [5, с. 9].*

Поступово ці перші організації почали використовувати правозахисну модель інвалідності, адвокуючи важливі законодавчі зміни в Україні на шляху до прийняття та імплементації міжнародних документів, які стосуються поводження із людьми з інтелектуальною інвалідністю, забезпечення їхніх прав та життєдіяльності.

Зокрема, були внесені пропозиції до ЗУ «Про соціальні послуги», ЗУ «Про освіту», проекту ЗУ «Про загальнодержавну програму «Національний план дій щодо реалізації Конвенції ООН про права людей з інвалідністю», ЗУ «Про внесення змін до Бюджетного Кодексу України» та до низки інших законопроектів, положень, розпоряджень.

Процес входження у спільноту людей, які тебе розуміють та підтримують, є важливим етапом у прийнятті неповносправності дитини. Це надає змогу мамам знайти силу та відновити довіру до оточуючих:

*«Знаєте, це дуже важливо, що мами разом. Що всі довіряли й довіряють одне одному. Готові були витратити свій час. Витратити зусилля. І це така вже сім'я. Знаєте, це як родичі» [5, с. 10].*

Участь у формальних чи неформальних об'єднаннях – спосіб перейти з «периферійності» у «центр». Стати включеними у соціальну реальність та зв'язки, заявити, що межі норми є ширшими, ніж вважається у суспільстві.

### **Висновки**

Дослідження «нетипового» материнства, які проводяться закордоном, задають напрямки, які вимагають глибшого вивчення й адаптації у різних суспільствах. Так як тема повсякденних досвідів матерів, які виховують дітей з інтелектуальною інвалідністю, є майже не вивченою в Україні, то дослідницьке поле є глибоким та широким.

Досліджуючи досвіди матерів, які мають вже дорослих дітей з інтелектуальною інвалідністю (народжених протягом 1970-1990-х років), було виділено кілька характерних викликів, з якими стикалася кожна з респонденток: медичні працівники – як носії влади, які виконували функцію виключення дитини з інтелектуальною інвалідністю та її сім'ї з суспільства, суспільні стигми та упередження навколо (інтелектуальної) інвалідності, перманентне виконання опікунських обов'язків, фінансові труднощі у сім'ї, важлива роль включеності в батьківські мережі підтримки та створення громадських організацій, які займалися захистом прав людей з інтелектуальною інвалідністю.

Те, що особливо відрізняє матерів, які мають вже дорослих дітей з інтелектуальною інвалідністю в Україні – це час, коли вони росли своїми дітьми – час, коли політика інвалідності ґрунтувалася на медичній моделі інвалідності. А, отже, – певні порушення, хвороби – виходили за рамки «здорового тіла й духу», забирали в людини соціальний капітал та залишали її та близьке до неї оточення на підніжжі соціальної ієрархії.

Медична модель ускладнювала прийняття неповносправності дитини, нагромаджуючи у матерів існуючі упередження та стереотипи. Це впливало на їхній психоемоційний стан, обмеження соціальних контактів, загальну якість життя.

Враховуючи зміни, які відбулися в конструюванні інтелектуальної інвалідності протягом останніх десятиліть, варто реалізовувати не лише порівняльні дослідження між матерями нормотипових дітей та матерями дітей, які мають дітей з інвалідністю, але перспективним з точки зору вивчення змін в оптиці використання моделей інвалідності в українському суспільстві стане дослідження досвідів жінок, які народжували дітей з інтелектуальною інвалідністю у різний час: радянський, протягом 1990-х – початок 2000-х років та в останні роки.

### **Список літератури:**

1. Інтерв'ю з опікунами. Леся Л., 55 років. Старий Розділ. Запис здійснений 27.01.2020. Авторський архів, Ф. 1. Оп. 2 (2). 13 с.
2. Інтерв'ю з опікунами. Любов С., 73 роки. Львів. Запис здійснений 5.11.2019. Авторський архів, Ф. 1. Оп. 2 (3), 20 с.
3. Інтерв'ю з опікунами. Марія Д., 76 років. Львів. Запис здійснений 6.11.2019. Авторський архів, Ф. 1. Оп. 2 (4), 25 с.



4. Інтерв'ю експертне. Микола С., 62 роки. Львів – Торонто. Запис здійснений 04.12.2019. Авторський архів, Ф. 1. Оп. 1 (1), 24 с.
5. Інтерв'ю експертне. Раїса К., 63 роки. Київ. Запис здійснений 29.07.2020. Авторський архів, Ф. 1. Оп. 1 (3), 27 с.
6. Про схвалення Концепції розвитку охорони психічного здоров'я в Україні на період до 2030 року: Розпорядження Кабінету Міністрів України від 27.12.2017 №1018. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1018-2017-%D1%80#Text> (дата звернення 27.05.2021).
7. Байда Л. Ю., Красюкова-Еннс О. В., Буров С. Ю., Азін В. О., Грибальський Я. В., Найда Ю. М. Інвалідність та суспільство: навчально-методичний посібник. Київ, 2012. 216 с.
8. Бергер П., Лукман Т. Социальное конструирование реальности. Трактат по социологии знания. Москва: Медиум, 1995. 323 с.
9. Ваньє Ж. Розбите тіло. Повернення до єднання. Львів: Свічадо, 1993. 144 с.
10. Романчук О. Неповносправна дитина в сім'ї та в суспільстві. Львів, 2008. 334 с.
11. Стець В. І., Баб'як К. Б. Вплив факту народження дитини з інвалідністю на особисті характеристики матерів, які їх виховують. *Science Review*. February 2018. 2(9), Vol. 6. Pp. 14-19.
12. Стрельник О. Турбота як робота: материнство у фокусі соціології. Київ: Критика, 2017. 288 с.
13. Barbosa M. A. M., Chaud M. N., Gomes M. M. F. Experiences of mothers of disabled children: a phenomenological study. *Acta Paul Enferm*. 2008. №21(1), pp. 46-52. DOI: <https://doi.org/10.1590/S0103-21002008000100007> (дата звернення 31.05.2021).
14. Chamberlayne P. & King A. The biographical challenge of caring. *Sociology of Health and Illness*. 1997. №19(5), pp. 601-621.
15. Ergun S., Ertem G. Difficulties of mothers living with mentally disabled children. *JPM*. 2012. №62 (8), pp. 776-780.
16. Foucault M. *Madness and Civilisation*. London: Tavistock. 1967. 317 p.
17. Gogoi R. R., Kumar R., Deuri S. P. Anxiety, depression and quality of life in mothers of children with intellectual disability. *Open Journal of Psychiatry*. 2017. №8 (1), pp. 71-75. DOI:10.5958/2394-2061.2016.00046.X (дата звернення: 31.05.2021).
18. Haegele J. A., Hodge S. Disability Discourse: Overview and Critiques of the Medical and Social Models. *Quest*. 2016. №68(2), pp. 193-206. DOI: <https://doi.org/10.1080/00336297.2016.1143849> (дата звернення: 31.05.2021).
19. Hassall R., Rose J., McDonald J. Parenting stress in mothers of children with an intellectual disability: the effects of parental cognitions in relation to child characteristics and family support. *Journal of Intellectual Disability Research*. 2005. № 49(6), pp. 405-418. DOI: <https://doi.org/10.1111/j.1365-2788.2005.00673.x> (дата звернення: 31.01.2022).
20. *Intellectual Disability and Stigma: Stepping Out from the Margins* K. Scior (ed.), S. Werner (ed.). Palgrave Macmillan. 2016. 252 p.
21. 30. Irvin M., Klaus M., Kennell J. *Parent-infant bonding*. St. Louis: Mosby. 1982. P. 257.
22. Llewellyn G., McConnell D., Cant R., Westbrook M. Support network of mothers with an intellectual disability: An exploratory study. *Journal of Intellectual & Developmental Disability*. 1999. №24(1), pp. 7-26. DOI: <https://doi.org/10.1080/13668259900033851> (дата звернення: 31.05.2021).
23. Marks D. Models of disability. *Disability and Rehabilitation*. 1996. №19(3), pp. 85-91. DOI: <https://doi.org/10.3109/09638289709166831> (дата звернення: 31.05.2021).
24. Olsson M. B., Hwang C. P. Depression in mothers and fathers of children with intellectual disability. *Journal of Intellectual Disability Research*. 2001. №45(6), pp. 535-543. DOI: 10.1046/j.1365-2788.2001.00372.x (дата звернення: 31.05.2021).
25. Oti-Boadi M. Exploring the Lived Experiences of Mothers of Children With Intellectual Disability in Ghana. *SAGE Open*. 2017. № 7(4), pp. 1-12. DOI: <https://doi.org/10.1177/2158244017745578> (дата звернення: 31.05.2021).
26. Selwyn J. Applying to adopt: the experience of rejection. *Adoption & Fostering*. 1991. №15(3), pp. 26-29.
27. Sen E., Yurtsever S. Difficulties Experienced by Families with Disabled Children. *JSPN*. 2007. №12(4), pp. 238-252. DOI: <https://doi.org/10.1111/j.1744-6155.2007.00119.x> (дата звернення: 31.05.2021).
28. Shearn J., Todd S. Maternal Employment and Family Responsibilities: the Perspectives of Mothers of Children with Intellectual Disabilities. *Journal of Applied Research in Intellectual Disabilities*. 2001. №13(3), pp. 109-131. DOI: <https://doi.org/10.1046/j.1468-3148.2000.00021.x> (дата звернення: 31.05.2021).
29. Whitaker S. *Intellectual Disability. An Inability to Cope with an Intellectually Demanding World*. London: Palgrave Macmillan. 2013. 207 p.

## МЕЖДУ ГЕРОИЗМОМ И МАРГИНАЛЬНОСТЬЮ: ОПЫТЫ МАТЕРЕЙ ДЕТЕЙ С ИНВАЛИДНОСТЬЮ В РЕЗУЛЬТАТЕ ИНТЕЛЛЕКТУАЛЬНЫХ НАРУШЕНИЙ

**Заремба-Косович Анна Романовна** – кандидат социологических наук, научный сотрудник отдела социальной антропологии Института народоведения НАН Украины Проспект Свободы, 15 Львов, 79000, Украина, ORCID ID <https://orcid.org/0000-0003-3984-879X> e-mail: [ganna.zaremba@gmail.com](mailto:ganna.zaremba@gmail.com)

В статье анализируются опыты матерей, родивших детей с интеллектуальной инвалидностью на протяжении 1970-1990-х годов в Украине. Актуальность темы определяется тем, что аналогичные исследования почти не проводились в Украине. Новизна публикации заключается в том, что контексты политики инвалидности в советское время и ее влияние на общественные представления об интеллектуальной инвалидности не анализировались. Теоретико-методологической базой исследования есть теория социального конструктивизма. Эмпирическое исследование проводилось благодаря качественным методам: полуструктурированным глубинным интервью и этнографическому наблюдению в Киеве, Львове и Львовской области в течение 2019-2021 годов. Благодаря качественному контент-анализу был выделен ряд типичных опытов для матерей, имеющих уже взрослых детей с интеллектуальной инвалидностью: встреча с



медическими работниками – как носителями символической власти по исключению ребенка с (интеллектуальной) инвалидностью и его семьи из социального пространства и социальных взаимодействий, стигматизация ребенка с инвалидностью и его семьи, непрерывное попечительство матери за ребенком с инвалидностью в результате интеллектуальных нарушений, финансовые трудности, переосмысление инвалидности ребенка и своего материнства в общественной деятельности и социальной включенности.

**Ключевые слова:** материнство, интеллектуальная инвалидность, дети с инвалидностью.

#### References:

1. Interviews with carers. Lesya L., 55 years old. Staryy Rozdil. Record made 27.01.2020. Author's archive, F. 1. Desc. 2(2). 13 p. [in Ukrainian]
2. Interviews with carers. Lyubov S., 73 years old. Lviv. Record made 05.11.2019. Author's archive, F. 1. Desc. 2(3). 20 p. [in Russian]
3. Interviews with carers. Mariya D., 76 years old. Lviv. Record made 06.11.2019. Author's archive, F. 1. Desc. 2(4). 25 p. [in Ukrainian]
4. Expert's interviews. Mykola S., 62 years old. Lviv – Toronto. Record made 04.12.2019. Author's archive, F. 1. Desc. 1(1). 24 p. [in Ukrainian]
5. Expert's interviews. Raisa K., 63 years old. Kyiv. Record made 29.07.2020. Author's archive, F. 1. Desc. 1(3). 27 p. [in Ukrainian]
6. On approval of the Concept of development of mental health care in Ukraine for the period up to 2030: Order. Cabinet of Ministers of Ukraine dated 27.12.2017 №1018. Available at: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1018-2017-%D1%80#Text> (date of access: 27.05.2021) [in Ukrainian]
7. Baida, L., Krasnyukova-Enns, O., Burov, S., Azin, V., Grybalsky, Ya. and Naida, Yu. (2012) Disability and Society: educational and methodical manual. Kyiv[in Ukrainian]
8. Berger, P., Lukman, T. (1995) Social construction of reality. Treatise of the sociology of knowledge. Moscow: Medium [in Russian]
9. Vanier, J. (1993) Broken body. Return to unity. Lviv: Svichado [in Ukrainian]
10. Romanchuk, O. (2008) Disabled child in the family and society. Lviv [in Ukrainian]
11. Stets, V. and Babiak, K. (2018) 'The impact of the birth of a child with a disability on the personal characteristics of the mothers who raise them' *Science Review*. 2(9), Vol. 6. Pp. 14-19 [in Ukrainian]
12. Strelnyk, O. (2017) Care as work: motherhood in the focus of sociology. Kyiv: Krytyka [in Ukrainian]
13. Barbosa, M. A. M., Chaud, M. N. and Gomes, M. M. F. (2008) 'Experiences of mothers of disabled children: a phenomenological study' *Acta Paul Enferm*. 21(1), pp. 46-52. DOI: <https://doi.org/10.1590/S0103-21002008000100007> (date of access: 31.05.2021).
14. Chamberlayne, P. & King, A. (1997) 'The biographical challenge of caring' *Sociology of Health and Illness*. 9(5), pp. 601-621.
15. Ergun, S., Ertem, G. (2012) 'Difficulties of mothers living with mentally disabled children' *JPMMA*. 2 (8), pp. 776-780.
16. Foucault, M. (1967) Madness and Civilisation. London: Tavistock. 317 p.
17. Gogoi, R. R., Kumar, R., Deuri, S. P. (2017) 'Anxiety, depression and quality of life in mothers of children with intellectual disability' *Open Journal of Psychiatry*. 8 (1), pp. 71-75. DOI:10.5958/2394-2061.2016.00046.X (date of access: 31.05.2021).
18. Haeghele, J. A., Hodge, S. (2016) 'Disability Discourse: Overview and Critiques of the Medical and Social Models' *Quest*. 68(2), pp. 193-206. DOI: <https://doi.org/10.1080/00336297.2016.1143849> (date of access: 31.05.2021).
19. Hassall, R., Rose, J., McDonald, J. (2005) 'Parenting stress in mothers of children with an intellectual disability: the effects of parental cognitions in relation to child characteristics and family support' *Journal of Intellectual Disability Research*. 49(6), pp. 405-418. DOI: <https://doi.org/10.1111/j.1365-2788.2005.00673.x> (date of access: 31.05.2021).
20. Scior, K. and Werner, S. (eds.) (2016) Intellectual Disability and Stigma: Stepping Out from the Margins. Palgrave Macmillan
21. Irvin, M., Klaus, M. and Kennell, J. (1982) Parent-infant bonding. St. Louis: Mosby. p. 257.
22. Llewellyn, G., McConnell, D., Cant, R., Westbrook, M. (1999) Support network of mothers with an intellectual disability: An exploratory study. *Journal of Intellectual & Developmental Disability*. 24(1), pp. 7-26. DOI: <https://doi.org/10.1080/13668259900033851> (date of access: 31.05.2021).
23. Marks, D. (1996) 'Models of disability' *Disability and Rehabilitation*. 19(3), pp. 85-91. DOI: <https://doi.org/10.3109/09638289709166831> (date of access: 31.05.2021).
24. Olsson, M. B., Hwang, C. P. (2001) 'Depression in mothers and fathers of children with intellectual disability' *Journal of Intellectual Disability Research*. 5(6), pp. 535-543. DOI: 10.1046/j.1365-2788.2001.00372.x (date of access: 31.05.2021).
25. Oti-Boadi, M. (2017) 'Exploring the Lived Experiences of Mothers of Children With Intellectual Disability in Ghana' *SAGE Open*. № 7(4), pp. 1-12. DOI: <https://doi.org/10.1177/2158244017745578> (date of access: 31.05.2021).
26. Selwyn, J. (1991) 'Applying to adopt: the experience of rejection' *Adoption & Fostering*. 15(3), pp. 26-29.
27. Sen, E., Yurtsever, S. (2007) 'Difficulties Experienced by Families With Disabled Children' *JSPN*. 12(4), pp. 238-252. DOI: <https://doi.org/10.1111/j.1744-6155.2007.00119.x> (date of access: 31.05.2021).
28. Shearn, J., Todd, S. (2001) 'Maternal Employment and Family Responsibilities: the Perspectives of Mothers of Children with Intellectual Disabilities' *Journal of Applied Research in Intellectual Disabilities*. 13(3), pp. 109-131. DOI: <https://doi.org/10.1046/j.1468-3148.2000.00021.x> (date of access: 31.05.2021).
29. Whitaker, S. (2013) Intellectual Disability. An Inability to Cope with an Intellectually Demanding World. London: Palgrave Macmillan. 207 p.

## РОЗДІЛ 3

## ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОБЛЕМ МОЛОДІ ТА ОСВІТИ

УДК 316.74:378.4(477):303.621.35

DOI: 10.26565/2227-6521-2021-46-05

**ВИЩА ШКОЛА В ДИНАМІЧНИХ УМОВАХ (ПОСТ)СУЧАСНОСТІ: ЧИ Є МІСІЯ?  
(ЗА РЕЗУЛЬТАТАМИ ФОКУСОВАНИХ ГРУПОВИХ ІНТЕРВ'Ю)**

**Сокурянська Людмила Георгіївна** – докторка соціологічних наук, професорка, в.о. завідувачки кафедри соціології соціологічного факультету Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, майдан Свободи, 4, Харків, 61022, Україна, e-mail: sokuryanska@karazin.ua ORCID ID <https://orcid.org/0000-0002-4097-952X>

**Голіков Олександр Сергійович** – доктор соціологічних наук, доцент, доцент кафедри соціології соціологічного факультету Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, майдан Свободи, 4, Харків, 61022, Україна, e-mail: golikov@karazin.ua ORCID ID <https://orcid.org/0000-0002-6786-0393>

**Аніпченко Світлана Миколаївна** – старша викладачка кафедри прикладної соціології та соціальних комунікацій соціологічного факультету Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, майдан Свободи, 4, Харків, 61022, Україна, e-mail: kukolmark@gmail.com ORCID ID <https://orcid.org/my-orcid?orcid=0000-0001-8471-7786>

*У статті представлено результати соціологічного дослідження сприйняття учасниками освітнього процесу місії та ролі вищої школи в динамічних умовах (пост)сучасності, здійсненого на замовлення Світового банку Соціологічною асоціацією України в 2019 році (до вибірки дослідження потрапили п'ять закладів вищої освіти I – II (два виші) та III – IV (три виші) рівні акредитації, у яких було проведено п'ять фокусованих групових інтерв'ю з керівниками різних структурних підрозділів та пересічними викладачами обраних ЗВО). Проаналізовано співвідношення та співіснування таких основних завдань сучасного університету, як «навчати», «просвіщати», «виховувати», «досліджувати», «заробляти». Визначено основні специфікації та особливості сприйняття та практикування статусу дослідницького університету в українських соціокультурних та історичних реаліях. Наведено практичний досвід функціонування української вищої освіти між полюсами елітарності та масовості, «покликання та професії». Досліджено проблематику ефективності діяльності закладів вищої освіти та того, як її можна досліджувати та вимірювати, зокрема місце та роль закладів вищої освіти в економічному розвитку країни. Сформульовано основні дилеми диференціації, співробітництва та конкуренції як ключових процесів у системі сучасної вищої освіти України. Обґрунтовано висновки щодо сприйняття головними суб'єктами освітнього процесу місії університету в (пост)сучасних умовах. Визначено перспективні напрямки подальших соціологічних досліджень місії університетської освіти.*

**Ключові слова:** вища школа України, місія університету, класичний університет, дослідницький університет, масовість освіти, елітарність освіти.

**HIGHER EDUCATION IN DYNAMIC CONDITIONS OF (POST)MODERNITY: IS THERE A MISSION? (BASED ON THE RESULTS OF FOCUSED GROUP INTERVIEWS)**

**Sokuryanska Lyudmyla** – Doctor of Sciences (Sociology), Full Professor, Acting Head of The Department of Sociology V. N. Karazin Kharkiv National University, 4 Svobody Sq., Kharkiv 61022, Ukraine, e-mail: sokuryanska@karazin.ua, ORCID ID <https://orcid.org/0000-0002-4097-952X>

**Golikov Alexander** – Doctor of Sciences (Sociology), Associate professor, Department of Sociology V. N. Karazin Kharkiv National University, 4 Svobody Sq., Kharkiv 61022, Ukraine, golikov@karazin.ua, ORCID ID <https://orcid.org/0000-0002-6786-0393>

**Anipchenko Svitlana** – Senior lecturer of the Department of Applied Sociology and Social Communication V. N. Karazin Kharkiv National University, 4 Svobody Sq., Kharkiv 61022, Ukraine, e-mail: kukolmark@gmail.com ORCID ID <https://orcid.org/my-orcid?orcid=0000-0001-8471-7786>

*The article presents the results of a sociological study of the perception by participants of the educational process of the mission and higher school role in the dynamic conditions of (post)modernity. This study was carried out by order of the World Bank by the Sociological Association of Ukraine in 2019. Five institutions of higher education I-II (two institutions) and III-IV (three institutions) levels of accreditation were involved in this study. Five focused group interviews were conducted with heads of various structural divisions and average teachers of selected higher education institutions. The relationship and coexistence of such main tasks of a modern university as "teach", "enlighten", "educate", "research", "earn" are analyzed. The main specifications and features of the perception and practice of the status of a research university in Ukrainian socio-cultural and historical realities are defined. The practical experience of the functioning of Ukrainian higher education between the poles of elitism and mass, "vocation and profession" is given. The issue of the effectiveness of higher education institutions and how it can be investigated and measured has been studied. In particular, the place and role of higher education institutions in the economic development of the country has been investigated. The main dilemmas of differentiation, cooperation and competition are formulated as key processes in the modern higher education system of Ukraine. The conclusions regarding the perception of the main subjects of the educational process of the mission of the university in (post)modern conditions are argued. Prospective directions of further sociological studies of the mission of university education have been determined.*

**Keywords:** high school of Ukraine, mission of the university, classical university, research university, massness of education, eliteness of education.

### Постановка проблеми

Сучасна система вищої освіти переживає кризу, яка є, у тому числі, говорячи мовою Ю. Хабермаса [1], кризою власної ідентичності та кризою власної легітимності. В українських умовах ця криза не переростає в тотальну системну кризу лише через те, що система освіти зіштовхується також і з іншими, іноді більш нагальними (або такими, що виглядають нагальними) викликами, внаслідок чого часто-густо ця проблематика витісняється на другий та третій план. Однак це не означає, що криза ідентичності та (само)легітимності не є важливою або сутнісною.

Одним з найважливіших вимірів цієї кризи є криза розуміння місії вищої освіти взагалі та класичного університету, зокрема. Маркетизація та комодифікація вищої освіти ігнорують лексику, семантику та соціальну логіку таких категорій осмислення та практикування вищої освіти, як «місія», «виховання», «цінності освіти», переводячи дискурс та практики на «надання послуг», «ринку освітніх продуктів», «боротьба за місце на ринку» тощо. Тут важливим виміром є думка самих учасників освітніх процесів, зокрема викладачів та адміністраторів закладів вищої освіти. Безумовно, рефлексія цих процесів здійснюється ними безупинно, однак не завжди вона стає предметом соціологічних досліджень, і ще рідше кризові явища в освітній системі стають об'єктом широких, у тому числі наукових, дискусій.

### Ступінь розробленості проблеми

Соціологічний дискурс освіти, особливо вищої, відрізняється надзвичайним розмаїттям дослідницьких тем. Останнім часом з'явилося чимало робіт, присвячених реформуванню освітньої системи, її трансформації під впливом мега-, макро-, мезо- та мікросоціальних чинників, стану в умовах коронавірусної епідемії та перспектив функціонування у постковідні часи (див., наприклад [2-7]).

Вагомий внесок у соціологічне теоретизування щодо освіти зробили такі класики західної соціологічної думки та сучасні науковці, як З. Бауман, П. Бурдьє, А. Вебер, В. Гумбольдт, Е. Дюркгейм, К. Маннгейм, Р. Мертон, Дж. Ньюмен, Т. Парсонс, П. Сорокін та такі сучасні дослідники, як Б. Рідінгс, Т. Іглтон, Р. Коллінз [8] та інші.

Вивченню проблем радянської та пострадянської вищої школи, життєдіяльності студентської молоді та викладацького контингенту були присвячені численні теоретичні та емпіричні дослідження українських та російських соціологів, серед них: В. Арбеніна, В. Астахова, К. Астахова, В. Бакіров, К. Батаєва, І. Бестужев-Лада, Є. Головаха, Л. Герасіна, Т. Зверко, І. Ковальова, Л. Коган, Д. Константиновський, К. Котеленець, С. Макєв, А. Матульоніс, К. Міхайльова, О. Мещанінов, О. Навроцький, В. Нечасв, А. Ніколаєвська, С. Оксамитна, В. Оссовський, Є. Подольська, В. Правоторов, Л. Рубіна, М. Руткевич, Л. Сокурянська, М. Тітма, Ф. Філіппов, Т. Фініков, Л. Хижняк, Г. Чередніченко, В. Чепак, Ю. Чернецький, Н. Черниш, І. Шермет, В. Шубкін, В. Шукшинов, С. Щудло, О. Якуба (див., наприклад: [9-16]).

Проте, як вже зазначалось вище, попри велику кількість робіт з проблем вищої освіти, досліджень такої фундаментальної проблеми в галузі соціології освіти, як місія сучасних університетів вкрай недостатньо.

Певною мірою дефіцит наукової інформації з обраної нами проблеми було зменшено завдяки реалізації проекту «Місія університету в сучасному світі», здійсненого на замовлення Світового банку Соціологічною асоціацією України в березні-квітні 2019 року (керівник дослідження – проф. Сокурянська Л.).

До вибірки дослідження потрапили такі ЗВО, як Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна (ХНУ), Черкаський державний технологічний університет (ЧДТУ), Дрогобицький державний педагогічний університет імені Івана Франка (ДДПУ), Електромеханічний технікум Харківського національного університету міського господарства імені О. М. Бекетова (ХЕМК), Черкаський державний бізнес-коледж (ЧДБК). Серед них: 3 виші III- IV рівня акредитації (ХНУ, ЧДТУ, ДДПУ), 2 – I-II рівня акредитації (ХЕМК, ЧДБК). Зазначені виші представляють східний, центральний та західний регіони України. Метод дослідження – фокусоване групове інтерв'ю (ФГ). Всього було проведено 5 фокус-груп, у яких взяли участь представники ректорату, деканського корпусу, завідувачі кафедр, пересічні викладачі перелічених вище ЗВО (всього 50 учасників).

Результати цього дослідження складають емпіричну базу нашої статті.

*Мета цієї публікації* – з'ясування думки учасників освітнього процесу щодо місії університету в умовах експоненційних суспільних змін.

Реалізуючи цю мету, перш за все зазначимо, що учасники нашого дослідження впевнено говорили як про місію вітчизняної системи освіти в цілому, підкреслюючи її провідну роль у русі України до суспільства знання та держави добробуту, так і про роль власного навчального закладу у вирішенні цього надзвичайно важливого для нашої країни завдання. Варто зауважити, що вони не мали жодних сумнівів щодо існування місії (саме сформульованої в категоріях місії, а не, наприклад, мети/завдань, планів чи ідеологій), мова йшла лише про специфіку місії для різних ЗВО. Тобто в залежності від типу закладу (класичний університет, технічний університет, педагогічний університет) та рівня акредитації місія власного ЗВО визначалась респондентами по-різному.

Так, представники класичного університету (ХНУ імені В. Н. Каразіна) перш за все апелювали до екстернальних, загальносоціальних, «високих» мотивацій та сутностей, підкреслюючи роль закладу в освітньому, науковому та культурному розвитку міста, регіону та країни в цілому, в залученні молодого покоління до наукових та технологічних здобутків сучасного суспільства, в трансляції культурних цінностей як минулого, так і сучасності<sup>1</sup>:

**Віктор, Ч, 68, ТН, 46, Д, ЗВ, ХНУ<sup>2</sup>:** *«Давайте спочатку з історії. Не було б університету – не було б і Харкова, тієї кількості навчальних закладів, які тут... Не було б такого міста, яким воно є сьогодні».*

**Анатолій, Ч, 66, П, 35, Д, ЗВ, ХНУ:** *«Если говорит очень кратко и тезисно о миссии, то я бы сказал так: миссия университета - просветительско-образовательная и интеграционная в современное общество и технологии. А без образования и без той самой культуры никакого развития современных обществ нет... Миссия университета, с моей точки зрения, – это осознание и понимание того времени, в котором мы живём, интеграция на фоне образования и научной культуры».*

**Ірина, Ж, 68, Г, 46, Д, ЗВ, ХНУ:** *«И не только научной культуры, но и вообще культуры. Культурообразующая функция университета. Наши выпускники потом работают везде и дальше продуцируют культуру».*

Про специфічну місію педагогічних університетів говорили учасники фокус-групи в ДДПУ імені Івана Франка, підкреслюючи, що, окрім загальних для вищої освіти функцій, педагогічні заклади реалізують функцію підготовки вчителів для системи середньої освіти. Зауважимо, що тут «спливають» такі сучасні, занурені до логіки ринку та політики категорії, як «освітні послуги», «якісні», «готуємо еліту», «реформування» тощо.

**Юрій, Ч, 35, Е, 12, К, ПР, ДДПУ:** *«Як і будь-який університет в Україні і за кордоном, місія Дрогобицького педуніверситету є культурно-просвітницька, навчально-виховна, і основне покликання університету – це надання якісних освітніх послуг підростаючому поколінню».*

<sup>1</sup> Цитати наводяться мовою оригіналу.

<sup>2</sup> Дані про респондента вказані в закодованій формі: ім'я, стать (Ж/Ч), вік, галузь науки (гуманітарна (Г), природнична (П), технічна (Т), точні науки (ТН), економічні науки (Е)), стаж роботи, науковий ступінь (К, Д), посада (представник ректорату (ПР), декан чи заступник декана (Д), завідувач кафедри (ЗВ)), викладач (старший викладач (СВ), доцент (ДЦ), професор (П)). Наприклад, Ірина, Ж; 51; П; 28; К; Д.

**Олена, Ж, 50, Г, 28, К, Д, ДДПУ:** *«Можу доповнити Юрія, дійсно, ці функції ми виконуємо, але, будучи педагогічним вишем, ми ще і готуємо еліту, яка буде будувати майбутню еліту, тобто тут є така подвійна функція...».*

Складається парадоксальна ситуація з тим, що викладачі педагогічного закладу при такій елітарній орієнтації власної діяльності висловили серйозну занепокоєність щодо престижу викладацької роботи в школі, сучасного статусу шкільного вчителя.

**Роман, Ч, 48, Г, 25, К, Д, ДДПУ:** *«Ну, як вже було сьогодні сказано, основна місія нашого вишу полягає в підготовці вчителя, і останнім часом в українському суспільстві була децю знівельована роль і функція вчителя, те місце, на якому він перебуває. І зрозуміло, що ставлення до педагогічної професії на теперішній час є неоднозначним, незважаючи на певні кроки нашої держави з підвищення статусу вчителя...».*

З огляду на це, можна сказати, що, на відміну від класичного університету, педагогічний виш має певні проблеми з власною самоідентифікацією, цілепокладанням та визначенням власної місії, де деонтологічна сфера зіштовхується з реаліями реформування та трансформування української системи освіти, її соціально-економічними детермінаціями.

Мабуть, ще більш прагматичну орієнтацію продемонстрували представники технічного ЗВО (на прикладі ЧДТУ), які більше говорили про фахівців, профілі підготовки, економіку, конкретний регіон, професійну соціалізацію, соціальний капітал тощо.

**Оксана, Ж, 44, Г, 20, К, Д, ЧДТУ:** *«Я б доповнила ще одну важливу функцію – соціалізації, тобто за цей період... молоді люди набувають нових зв'язків, стають старшими, дорослішають, починають краще розуміти деякі речі... Тому момент, коли людина отримує досвід спілкування з іншими людьми, з іншими соціальними групами, також є дуже важливим. Окрім того, це різні напрямки, це не тільки професійна соціалізація, але й освітня та виховна функція, тому це дуже широкий спектр надання цікавих орієнтирів у житті молодої людини».*

Таку ж орієнтацію продемонстрували викладачі та адміністрація ЗВО I-II рівня акредитації, представники яких вбачають місію своїх вишів не тільки у наданні освітніх послуг, професійній соціалізації, а й, враховуючи контингент студентів (їхній вік, матеріальний стан, проблеми сімейного виховання), говорять, що роль їхніх навчальних закладів полягає також у соціальній, емоційній, психологічній, правовій підтримці своїх вихованців, виконанні субститутивної відносно повної родини функцій тощо.

**Олена, Ж, 56, Г, 33, В, ХЕМК:** *«Місія, звичайно, надзвичайно велика, тому що з контингентом, який ми маємо в коледжі, ми робимо надзвичайно величезну роботу через те, що дітки, які десь незадоволені, десь мають якісь, скажімо, вади – навчальні, дисциплінарні, організаційні, у діток проблеми є вдома...».*

На відміну від цих закладів, визначаючи місію своїх вишів, учасники фокусованих групових інтерв'ю в університетах, особливо класичному, однозначно визначили головне завдання своїх вишів таким чином: «освічувати, просвіщати, виховувати, досліджувати». При цьому практично ніхто із респондентів не назвав в якості головного таке завдання, як «заробляти».

Втім, практично всі учасники ФГ залишалися реалістами, намагаючись осмислювати місію своїх вишів у контексті комерціалізації, необхідності заробляти з огляду на матеріальний стан вищої освіти в цілому та власних закладів вищої освіти.

**Роберт, Ч, 48, Е, 2, Д, П, ЧДБК:** *«На мій погляд, це некоректне питання. Тому що є глобальні людські цінності, які стосуються, в тому числі, закладів вищої освіти, – це виховувати, навчати. Але, враховуючи сьогоднішню ситуацію в країні, кожен вищий навчальний заклад повинен комерціалізуватися. Як поєднати це? Тут виникає проблема. Але разом з тим, я думаю, що, і заробляючи, можна чудово і виховувати, і навчати. Але для цього вже повинні бути, як вже зазначили, по-перше, кадри, по-друге – матеріально-технічна база».*

Зауважимо, що в залежності від типу закладу деякі з перелічених функцій (освічувати, просвіщати, виховувати, досліджувати) набували більшої чи меншої ваги. Зокрема, для класичного та технічного університетів більш значущою, ніж для інших закладів, була заявлена дослідницька функція.

З огляду на це в ході ФГ відбулася цікава дискусія щодо статусу дослідницького університету.

Ми зустрілися з тим, що розуміння цього питання з боку учасників освітнього процесу суттєво відрізняється від розуміння управлінців у системі освіти та законодавців.

*Анатолій, Ч, 66, П, 35, Д, ЗВ, ХНУ: «Я хочу сказати, що вообщє поняття дослідницького університету абсурдно. Університети не можуть не бути дослідницькими...».*

Ані представники класичного, ані представники технічного університетів не згодні поступитися цим статусом, навіть якщо він не зафіксований офіційно, адже університет як заклад вибудовано на імпліцитній ідеї дослідження як органічної частини освітнього процесу. Наші респонденти говорили про те, що вони не мислять себе та свої університети за межами дослідницької діяльності.

*Еміль, Ч, 36, Т, 13, К, ПР, ЧДТУ: «Наш університет, безперечно, є дослідницьким, ...хоча от зараз на рівні Міністерства вирішується питання щодо надання статусу дослідницького університету України. Чому наш саме є дослідницьким університетом? Тому що у нас є, як сказала пані Олена, наукові школи, потужні наукові школи, які виконують дослідницькі роботи, впроваджують свої розробки у виробництво... і у навчальний процес...».*

Це ж стосується і педагогічного університету, представники якого також апелюють не до формально-юридичних способів осмислення цієї проблематики, а до сутнісно-діяльнісних. Це, з нашої точки зору, свідчить про те, що правова пропозиція виокремлення такої спеціальної категорії університетів досі не зустріла свого розуміння, особливо в контексті місії університету, а отже, або сама ідея виокремлення не є вдалою, або спосіб позначення («дослідницький») обрано незрозумілий для учасників освітнього процесу.

При цьому наші респонденти говорили про те, що їхні університети зіштовхуються із суттєвим бар'єром розвитку наукових досліджень, а саме з відсутністю державного фінансування. Це ще більш поглиблює парадоксальну ситуацію у сприйнятті учасниками освітнього процесу цього статусу.

У контексті питання про місію сучасного університету серйозним викликом для системи вищої освіти постає дилема масовості та елітарності, де перша логіка підтримується комодифікацією цієї системи, потребою захоплення «нових ринків», а друга – самою інтернальною природою вищої освіти, за визначенням та власним змістом недоступної для випадкових та непередбачених учасників процесу.

При цьому, зауважимо, що представники класичного університету відтворюють, скоріше, традиційний, гумбольдтівськи-елітарний дискурс вищої освіти, тоді як представники технічного університету – модерний, політехнічний погляд на необхідність масової освіти. Цікаво, що при цьому вони апелюють не до логічної у цьому випадку політехнічно-модерної логіки, а до «двадцять першого століття» (хоча саме у XXI столітті ставиться все більше питань щодо необхідності масової вищої освіти [17, 18]).

*Віктор, Ч, 49, Е, 25, К, Д, П, ЧДТУ: «Двадцять перше століття, не може вона бути елітарною. Елітарною вона була в сімнадцятому столітті».*

Підкреслимо, що, якщо класичний університет більш чи менш визначився у цій системі координат (і окупував, повністю або частково, місце елітарної освіти), то технічні та педагогічні заклади можуть зіштовхнутися найближчим часом з проблемою самовизначення у цьому питанні.

Успіх реалізації місії університетської освіти залежить не тільки і не стільки від матеріально-технічного забезпечення навчального процесу, скільки від рівня професійної підготовки, культурного капіталу, моральних настанов викладацького складу вищої школи, тих, хто власним прикладом виховує майбутніх фахівців, транслює їм знання, вчить вчитися, запалює в них любов до обраної професії. Звичайно, з огляду на сучасну ситуацію у вищій школі України, коли, як свідчать численні соціологічні дослідження, в тому числі здійснені соціологами Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, значна кількість студентів (до 60%) приходить до вишу переважно для того, щоб отримати диплом (усе рівно, з якого фаху), тобто приходять молоді люди, не вмотивовані до навчання, до отримання знань, до опанування певною професією [19], зробити це досить складно. Тим більш цікавим є і самовизначення іншої (викладацької) сторони у тому, що є для неї університетська діяльність – служіння, робота, життя, самореалізація, заробіток.

Незважаючи на всі проблеми функціонування вітчизняної вищої школи (перманентне реформування вищої освіти, від якого, як засвідчили наші попередні дослідження [20], освітяни просто втомилися; низький рівень матеріально-технічного забезпечення навчального процесу; незадовільний рівень стартових знань абітурієнтів; невмотивованість студентів до навчання, про що йшлося вище; низький рівень заробітної плати викладачів, особливо у вишах I-II рівня акредитації, тощо), практично всі учасники фокус-груп описували свою діяльність в емоційних, «теплих», занурених до неї (а не відсторонених) категоріях, апелюючи до таких категорій, як «самореалізація», «реалізація», «задоволення», «зростання», «середовище», «спілкування», «покликання», «душа» тощо.

**Наталія, Ж, 49, Е, 12, К, ЗВ, ЧДБК:** «Для мене коледж – це, в першу чергу, місце для моєї професійної реалізації. Я отримую задоволення від роботи, я свою роботу люблю, і тут створюється середовище для того, щоб людина могла професійно зростати, постійно навчатися, отримувати постійно знання, прогресувати у своєму розвитку, тому для мене це, в першу чергу, середовище для професійного зростання».

**Євген, Ч, 32, Е, 5, К, ДЦ, ХНУ:** «Для меня это, наверное, призвание, в первую очередь, преподавание и наука. Потому что к этому, в первую очередь, должна душа лежать».

Це стосується як класичного, так і інших типів університетів. Згадувалися слова «дім», «діти», «емоції», «любов», «свята», «життя», тобто дискурс родинний, дискурс традиційних структур, дискурс спільнот (у тьоннісівському сенсі Gemeinschaft [21]).

**Ірина, Ж, Т, 18, К, Д, ЧДТУ:** «Я думаю, що... тут для мене дім. Студенти, яких ми навчаємо, це, можна сказати, діти... Тому це робота, але робота така, що і дім, і любов, як то кажуть, і свята, і велика праця. Це все разом, це атмосфера... і хочеться в цю атмосферу повертатися».

Менш однозначною виявилася думка співробітників ЗВО I-II рівнів акредитації. Вони зазначали, що настрої, ситуація, результативність, ефективність, контингент, віддача від студентів впливають на визначення самими викладачами того, чим є для них робота у виші.

**Тетяна, Ж, 47, Т, 25, К, ЗВ, ХЕМК:** «Смотря какое настроение. Может быть и каторга, может быть и жизнь, может быть ещё что-то».

**Олена, Ж, 56, Г, 33, В, ХЕМК:** «Задоволення тоді, коли є результат. Результатом бувають... ось, наприклад, колеги готують дітей на олімпіаду, коли діляться якимось творчими досягненнями своїми. Тобто, коли результат є, тоді є бажання йти, творити, виховувати, «сеять», як ми кажемо. Коли випускники телефонують, цікавляться, коли вони запитують: «А там є ще наша викладачка, з якою я диплом писав?» ... Тобто усі такі моменти є результатом роботи, результатом, який нас підштовхує змінюватися, самоосвітою займатися, на курси ходити, підвищувати якості свої педагогічні».

З огляду на представлені вище висловлювання, можна більш чи менш впевнено стверджувати, що для викладачів університетів їхня робота є однозначно термінальною цінністю, цінністю високого рівня значущості та абсолютності, тоді як для співробітників коледжів робота не є виключно термінальною цінністю, оскільки іноді вона має інструментальні та релятивістські риси, іноді є залежною від деяких умов та обмежень.

У контексті обговорення питання щодо внутрішньої диференціації системи вищої освіти в Україні постало питання, зокрема в Каразінському університеті, чи всі заклади, які сьогодні називаються університетами, дійсно відповідають такій номінації. Це питання є важливим як для розуміння самоідентифікації з боку співробітників таких закладів, так і для визначення місії (яка, безумовно, залежить від такої самоідентифікації). І тут варто зауважити, що представники класичного університету були абсолютно впевнені у своєму (іноді навіть монопольному) праві на таке найменування, наводячи як концептуальні, так і емпіричні приклади.

**Іван, Ч, 63, Г, 39, Д, Д, ХНУ:** «Конечно же, отсылаясь к знаменитому мудрецу древности Конфуцию, который сказал, что на каком-то определенном этапе необходимо пройти процедуру исправления имен... Мне кажется, что по отношению к университету нужно пройти эту процедуру... Если есть понятие университета, то надо посмотреть, ... то, что мы называем университетом, по большому счету является таким? Может, не все заслуживают этой номинации? Оставит в Харькове один, Харьковский национальный университет имени В. Н. Каразина».

Підкреслимо, що всі ці аргументи звичайно наводяться всіма, хто брав участь у подібних дискусіях, посиляючись при цьому на прагматичні, чи історичні, чи біографічні аспекти цієї проблеми. Це теж є важливим, адже виявляється, що представники класичного університету щільно пов'язують не тільки свою емоційно-когнітивну, але й самоідентифікаційну, біографічну ситуацію з історією, ідентичністю, смыслом, місією університету.

**Віктор, Ч, 68, ТН, 46, Д, ЗВ, ХНУ:** «... Декілька років тому, коли всі стали університетами, ми з колегами з інших вишів їздили по школах разом, така була акція, ми і це деякий університет. Ми орієнтували абітурієнтів. Колега по нашому університету тоді хорошу фразу сказав: «Ось перед вами я – представник Харківського університету»

*(він тоді ще не був Каразінський), поряд зі мною представник політехнічного університету. Але я скажу: ми йшли двісті років до того, щоб стати університетом. Я Вас вітаю, у Вас попереду ще двісті років, щоб стати університетом. Це не просто назва, це життя. Це історично склався університет. Раніше не задавали питання: а в якому університеті?»*

Більш прагматично дивляться на це питання представники ДДПУ імені Івана Франка, з точки зору яких відмінність між університетами визначається рівнем їхнього престижу (індикаторами якого перш за все є кількість заяв абітурієнтів до навчального закладу чи на конкретну спеціальність, а також кількість іноземних студентів), а також питомою вагою наукових досліджень (зазначимо, що навіть представники інших ЗВО визнають перевагу у цьому питанні класичних університетів). Тут особливо характерним є критичний дискурс щодо цієї диференціації з боку викладачів ЧДБК та ЧДТУ як представників своєрідної «напівпериферії» та «периферії» освітньої системи.

Це, звісно, задає фрейм ринково-конкурентних відносин, однак насправді, обговорюючи питання про те, що переважає у відносинах між вітчизняними ЗВО – співробітництво чи конкуренція, учасники дійшли думки, що існує і те, і інше. При цьому одні наполягали на тому, що все ж таки переважає співпраця, інші – що конкуренція (особливо у боротьбі за абітурієнтів).

Позитивний бік наукової та педагогічної співпраці «розвивався» та «уточнювався» негативним боком у вигляді конкуренції з демографічних, економічних, структурних, ринкових, політичних причин.

Як бачимо, працівники українських ЗВО не формулюють однозначної лінійної відповіді щодо системи координат «диференціація, конкуренція, співпраця», зазначаючи, що освітня система є вкрай динамічною, ситуативною, залежною від великої кількості чинників (зокрема згадувалася і євроінтеграція, і відкритість глобальному ринку, і становлення глобальних потоків студентів та дослідників тощо). При цьому ми зафіксували низький рівень бажання конкурувати та високий рівень бажання до співпраці, сприйняття диференціації як проблематичного, у чомусь дисфункціонального, чужого/ворожого для системи освіти процесу.

Однак коли мова йде про конкуренцію, про співпрацю чи про диференціацію, важливим питанням залишається, як можна і чи потрібно взагалі вимірювати ефективність діяльності закладів вищої освіти? Це питання актуалізує проблеми співвідношення освіти та ринку, взаємодії науки та педагогіки та багато інших проблем. При його обговоренні наші респонденти знайшли багато вимірів даної проблематики. З одного боку, учасники освітнього процесу добре розуміють, що ефективність передбачає суб'єкта визначення ефективності. Тут ми зустрічалися як з «інтернальними» за своєю логікою відповідями (тобто з точки зору ефективності для колективу чи працівників, корпорації чи студентів), так і з «екстернальними» логіками, де ефективність пропонували вимірювати кар'єрою випускників ЗВО, успіхами студентів (перемоги на конкурсах студентських наукових робіт та на олімпіадах), коштами грантів тощо.

Протилежну думку щодо обговорюваного питання запропонували учасники ФГ у класичному університеті (ХНУ), акцентуючи на певних апоріях у визначенні самої ефективності.

*Іван, Ч, 63, Г, 39, ДН, Д, ХНУ: «Я считаю, что это ложное решение, когда мы пытаемся критерии эффективности искать внутри самого университета. Тут цели университета могут быть разные... Критерии должны быть вынесены за границы работы самого университета... Я не знаю, мы можем поговорить, что это за границы, каков должен быть контекст, при котором мы можем сказать, что этот университет эффективный или неэффективный.... Потому что внутренних критериев мы сейчас можем кучу придумать. И что?»*

Представники цього університету зазначали, що «ефективність» та «класична освіта» знаходяться у різних темпоритах, у різних хронотопах та різних спектрах діяльності.

*Віктор, Ч, 68, ТН, 46, Д, ЗК, ХНУ: «Наука – це не те, що зробив, і зараз же ефективність ... Немає такого... Я думаю, що це помилкова спроба відразу визначити ефективність науки. Вона може якось проявити себе через десятиліття, буде лежати якесь відкриття, а потім спрацювати ... Людина бачила набагато вперед при цьому – і все».*

Парадоксальним чином з протилежного «полюсу» об'єктивно вимірюваного структурування системи освіти, тобто з боку ЗВО I-II рівнів акредитації, ця точка зору класичного університету була підтримана. Втім, у коледжах зберігається все ж більш прагматична, більш формалізована, більш конкретна постановка питань, де спливають і вказівки на дисциплінування з боку вимірювання ефективності, на роль орієнтира, на функцію стимуляції діяльності. Вочевидь, такий контраст можна пов'язати з співвідношенням термінальності та інструментальності, а також абсолютності та релятивності у визначенні смислу освітньої діяльності.

*Максим, Ч, 37, Е, 14, ПР, ЧДБК: «Можливо, я децю від адміністрації скажу. Я вважаю, що ефективність складно виміряти, але її потрібно вимірювати. Чому потрібно*



вимірювати? Тому, що ви розумієте, куди рухається те чи інше відділення, та чи інша спеціальність... Тобто повинні бути... якісь індикатори, якісь орієнтири, на які повинна спрямовуватись діяльність вишу».

Підкреслимо, що, розуміючи свою включеність до певної управлінської системи, працівники ЗВО рефлексують проблематику ефективності, однак ця проблематика у них є досить далекою від ідеї місії університету. Виявляється, що ефективність є, скоріше, зовнішнім чинником, аніж внутрішнім мотиватором, рушієм академічної діяльності. З огляду на це, учасники фокус-груп говорили про те, що одним з найбільш очевидних вимірів ефективності є вплив університетів на економічний розвиток країни. При цьому в залежності від типу ЗВО цей вплив оцінювався по-різному. Так, в класичному університеті акцентували на реальному внеску своїх наукових здобутків у розвиток промисловості, сільського господарства, культури тощо, апелюючи, в тому числі, до історії міста Харкова.

Однак варто зауважити, що знов-таки осмислення економічної ролі відбувається в більш чи менш загальних категоріях, у системних зв'язках та структурно-функціональних детермінаціях, а не в «проектних», «компетентнісних», «грантових» тощо поняттях. Це свідчить як про певну інерцію мислення, так і про достатньо високу автономію системи освіти (у категоріях П. Бурдье [22]), яка далеко не завжди приймає нав'язуванні їй дискурси для осмислення самої себе та своєї місії.

**Висновки.** Підводячи підсумки, зазначимо, що проблематика місії університету не вичерпується наведеними нами ідеями та думками учасників нашого дослідження. Залишається ще багато вимірів місії університету в (пост)сучасності, зокрема проблематика її співвідношення з політикою та економікою (яку в даній статті ми обговорювали на базі імпліцитної, латентної логіки та семантики наших респондентів, а не на базі їхніх експліцитних висловлювань з цього приводу); проблематика фінансово-економічної бази та самостійності ЗВО; проблеми міжнародного співробітництва університетів; проблематика академічної доброчесності/недоброчесності, корупції в освіті; проблематика автономії вищої освіти, свободи дискусії в самій системі, кадрової свободи та свободи досліджень; проблематика відносин між управлінськими, дослідницькими, викладацькими, допоміжними ланками університету, прозорості внутрішнього управління в університетах; проблеми відносин між студентами та викладачами; визначення ролі та місця аспірантів та докторантів у трансформації освітньої системи; питання соціальних нерівностей та дискримінації у контексті цієї системи тощо.

#### Список літератури:

1. Хабермас Ю. Вовлечение другого. *Очерки политической теории*. СПб.: Наука, 2001.
2. Astopchuk R. G., Solodovnikova T. V. COVID-19: rethinking the education of tomorrow. *Непрерывная система образования "школа – университет". Инновации и перспективы: Сборник статей IV Международной научно-практической конференции, посвященной 100-летию БНТУ*. 2020. С. 29-32.
3. Білай І. М., Демченко В. О., Білай А. І., Красько М. П., Остапенко А. О., Рибалко Т. П. Адаптація навчального процесу провізорів-інтернів за умов пандемії COVID-19 та структури дистанційної освіти. *Науковий огляд*. 2020. № 5 (68). С. 37-44.
4. Novikova N. M., Ananchenkova P. I. Education in a new social reality: COVID-19 lessons. *Labour and Social Relations Journal*. 2020. № 4. С. 57-64.
5. Локшина О., Глушко О., Джурило А., Кравченко С., Нікольська Н., Шпарик О. Відповідь світової спільноти на виклики COVID-19 в освіті. *Український педагогічний журнал*. 2020. № 3. С. 14-23.
6. Таланов С. Л., Кушнарєв Ф. Ю., Березин Д. Т., Румянцева Е. С. Влияние COVID-19 на систему высшего образования. *Alma mater (Вестник высшей школы)*. 2020. № 10. С. 12-22.
7. Чотчаев А. Н. Изменения в структуре высшего образования в условиях пандемии Covid-19. *Modern Science*. 2020. № 7-2. С. 236-241.
8. Collins R., Cottom T., Stevens M. L. *The credential society: an historical sociology of education and stratification*. Columbia University Press, 2019. 272 pp.
9. Общественные организации в учебном заведении нового типа : монография / Нар. укр. акад.; под общ. ред. Е. В. Астаховой. Харьков : Изд-во НУА, 2018. 188 с.
10. Академическая среда второй половины XX века: харьковский контекст : монография / под общ. ред. Е. В. Астаховой. Харьков: Изд-во НУА, 2018. 304 с.
11. Sokurianska L., Bataeva E., Bakirov V. Ukrainian veterans in higher education: Military identity and educational practices. *Ideology and Politics Journal*, 2019. Issue 2 (13). Pp. 16-33. URL: [https://www.ideopol.org/wp-content/uploads/2019/12/\\_\\_\\_ENG.%2019.%20Sokurianska%20et%20al%20FIN.pdf](https://www.ideopol.org/wp-content/uploads/2019/12/___ENG.%2019.%20Sokurianska%20et%20al%20FIN.pdf)
12. Бакіров В. С. Університетські культурні практики: проблеми евалюації. *Український соціологічний журнал*. 2020. № 24. С. 7-13.
13. Батаева Е. Когнитивные и метакогнитивные способности обучающихся в контексте смарт-образования. *Образование и наука*. 2019. № 4(21). С. 36-59.
14. Сокурянская Л. Г. Студенчество на пути к другому обществу: ценностный дискурс перехода: монография. Харьков: ХНУ имени В. Н. Каразина, 2006. 576 с.
15. Українське студентство у пошуках ідентичності: монографія / за ред. В. Л. Арбеніної, Л. Г. Сокурянської. Х.: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2012. 520 с.

16. Щудло С. М. Вища школа у пошуках якості: quo vadis: монографія. Харків-Дрогобич: Коло, 2012. 340 с.
17. Бессуднов А. Р., Куракин Д. Ю., Малик В. М. Как возник и что скрывает миф о всеобщем высшем образовании. *Вопросы образования*. 2017. № 3. С. 83-109.
18. Yu P., Delaney J. A. The Spread of Higher Education around the Globe: A Cross-Country Analysis of Gross Tertiary Education Enrollment, 1999–2015. *Educational Policy*. 2016. Vol. 30. No 2. P. 281–321. DOI: <https://doi.org/10.1177/0895904814531648>
19. Арбеніна В. Л., Сокурянська Л. Г. Стан навчальних практик сучасного студентства як соціокультурний бар'єр модернізації вищої школи України. *Український соціологічний журнал*. Харків: ХНУ імені В.Н. Каразіна. 2012. № 1-2. С. 27-47.
20. Сокурянська Л. Г. Реформування вітчизняної вищої школи в оцінках учасників освітнього процесу. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія: Соціологічні дослідження сучасного суспільства: методологія, теорія, методи*. Харків : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2016. Вип. 36. С. 108–113.
21. Тённис Ф. *Общность и общество*. СПб: Владимир Даль, 2002. 452 с.
22. Бурдые П. Поле науки. *Sociologos 2005. Социология под вопросом. Социальные науки в постструктуралистской перспективе* / под ред. Шматко Н. А. М: Институт экспериментальной социологии; Праксис, 2005. С. 15–56.

### ВИСШАЯ ШКОЛА В ДИНАМИЧЕСКИХ УСЛОВИЯХ (ПОСТ)СОВРЕМЕННОСТИ: ЕСТЬ ЛИ МИССИЯ? (ПО РЕЗУЛЬТАТАМ ФОКУСИРОВАННЫХ ГРУППОВЫХ ИНТЕРВЬЮ)

**Сокурянская Людмила Георгиевна** – доктор социологических наук, профессор, и.о. заведующей кафедрой социологии социологического факультета Харьковского национального университета имени В. Н. Каразина, пл. Свободы, 4, Харьков, 61022, Украина, e-mail: sokuryanska@karazin.ua ORCID ID <https://orcid.org/0000-0002-4097-952X>

**Голиков Александр Сергеевич** – доктор социологических наук, доцент, доцент кафедры социологии социологического факультета Харьковского национального университета имени В. Н. Каразина, пл. Свободы, 4, Харьков, 61022, Украина, e-mail: golikov@karazin.ua ORCID ID <https://orcid.org/0000-0002-6786-0393>

**Анипченко Светлана Николаевна** – старший преподаватель кафедры прикладной социологии социологического факультета Харьковского национального университета имени В. Н. Каразина, пл. Свободы, 4, Харьков, 61022, Украина, e-mail: kukolmark@gmail.com ORCID ID <https://orcid.org/my-orcid?orcid=0000-0001-8471-7786>

*В статье представлены результаты социологического исследования восприятия участниками образовательного процесса миссии и роли высшей школы в динамических условиях (пост)современности, проведенного по заказу Мирового банка Социологической ассоциацией Украины в 2019 году (в выборку исследования попали пять высших учебных заведений I – II (два вуза) и III – IV (три вуза) уровней аккредитации, в которых было проведено пять фокусированных групповых интервью с руководителями различных структурных подразделений и рядовыми преподавателями выбранных вузов). Проанализированы соотношение и сосуществование таких основных задач современного университета, как «учить», «просвещать», «воспитывать», «исследовать», «зарабатывать». Определены основные спецификации и особенности восприятия и практикования статуса исследовательского университета в украинских социокультурных и исторических реалиях. Приведены примеры функционирования украинского высшего образования между полюсами элитарности и массовости, «призвания и профессии». Исследована проблематика эффективности деятельности высших учебных заведений, а также того, как можно ее исследовать и измерять, в частности место и роль высших учебных заведений в экономическом развитии страны. Сформулированы основные дилеммы дифференциации, сотрудничества и конкуренции как ключевых процессов в системе современного высшего образования Украины. Обоснованы выводы относительно восприятия главными субъектами образовательного процесса миссии университета в (пост)современных условиях. Определены перспективные направления дальнейших социологических исследований миссии университетского образования.*

**Ключевые слова:** высшая школа Украины, миссия университета, классический университет, исследовательский университет, массовость образования, элитарность образования.

#### References:

1. Habermas, Yu. (2001) 'The Inclusion of the Other' *Essays on political theory*. SPb.: Nauka [Russian]
2. Astapchuk, R. G. and Solodovnikova T. V. (2020) COVID-19: rethinking the education of tomorrow. *Continuous system of education "school - university". Innovations and prospects: Collection of articles of the IV International scientific and practical conference dedicated to the 100th anniversary of BNTU*. С. 29-32.
3. Bilay, I. M., Demchenko, V. O., Bilay, A. I., Krasko, M. P., Ostapenko, A. O. and Rybalko, T. P. (2020) Adaptation of the educational process of intern pharmacists under the conditions of the COVID-19 pandemic and the structure of distance education. *Scientific review*, 5 (68), pp. 37-44 [in Ukraine]
4. Novikova, N. M. and Ananchenkova, P. I. (2020) 'Education in a new social reality: COVID-19 lessons' *Labour and Social Relations Journal*, 4. С. 57-64.
5. Lokshina, O., Glushko, O., Zhurylo, A., Kravchenko, S., Nikolska, N. and Shparik, O. (2020) 'Response of the global community to the challenges of COVID-19 in education' *Ukrainian pedagogical journal*, 3, pp. 14-23.

6. Talanov, S. L., Kushnarev, F. Yu., Berezyn, D. T. and Rummyantseva, E. S. (2020) 'The impact of COVID-19 on the higher education system' *Alma mater (Bulletin of the Higher School)*, 10, pp. 12-22.
7. Chotchaev, A. N. (2020) 'Changes in the structure of higher education in the conditions of the COVID-19 pandemic' *Modern Science*, 7-2, pp. 236-241.
8. Collins, R., Cottom, T. and Stevens, M. L. (2019) *The credential society: an historical sociology of education and stratification*. Columbia University Press.
9. Astakhova, K. V. (eds.) (2018) *Public organizations in a new type educational institution: monograph*. Kharkiv: NUA Publishing [in Russian]
10. Astakhova, K. V. (eds.) (2018) *Academic environment of the second half of the twentieth century: Kharkov context: monograph*. Kharkiv: NUA Publishing [in Russian]
11. Sokurianska, L., Bataeva, E. and Bakirov, V. (2019) 'Ukrainian veterans in higher education: Military identity and educational practices' *Ideology and Politics Journal*, 2 (13), pp. 16-33. Available at [https://www.ideopol.org/wp-content/uploads/2019/12/\\_\\_\\_ENG.%201.9.%20Sokurianska%20et%20al%20FIN.pdf](https://www.ideopol.org/wp-content/uploads/2019/12/___ENG.%201.9.%20Sokurianska%20et%20al%20FIN.pdf)
12. Bakirov, V. S. (2020) 'University cultural practices: problems of evaluation' *Ukrainian Sociological Journal*, 24. P. 7-13 [in Ukraine]
13. Bataeva, E. (2019) 'Cognitive and metacognitive abilities of students in the context of smart education' *Education and science* 4(21), pp. 36-59 [in Russian]
14. Sokuryanskaya, L. (2006) *Studentship on the way to the second society: the value discourse of the transition: a monograph*. Kharkov: V. N. Karazin KhNU, 576 p.
15. Arbenina, V. & Sokuryanska, L. (eds.) (2012) *Ukrainian students in search of identity. Monograph*. Kharkiv: V. N. Karazin KhNU [in Ukraine]
16. Shchudlo, S. (2012) *Higher school in search of quality: quo vadis: monograph*. Kharkiv-Drohobych: Kolo [in Ukraine]
17. Bessudnov, A. R., Kurakin, D. Yu. & Malik V. M. (2017) 'How did the myth of universal higher education arise and what does it hide' *Questions of education*, 3, pp. 83-109 [in Russian]
18. Yu, P. & Delaney, J. A. (2016) 'The Spread of Higher Education around the Globe: A Cross-Country Analysis of Gross Tertiary Education Enrollment, 1999-2015'. *Educational Policy*, 30 (2), pp. 281-321 DOI: <https://doi.org/10.1177/0895904814531648>
19. Arbenina, V. and Sokurianska, L. (2017) 'Modern Studentship Learning Practices Situation as a Socio-cultural Barriers in Higher School Modernization in Ukraine', *Ukrainian Sociological Journal*, 1-2, pp. 27-47. Available at: <https://periodicals.karazin.ua/usocjour/article/view/4435>.
20. Sokurianska, L. (2016) 'Evaluation of National Higher School Reform by the Participants of Educational Process', *Visnyk of V. N. Karazin Kharkiv National University. Series "Sociological studies of contemporary society: methodology, theory, methods"*, 36, pp. 108-113. Available at: <https://periodicals.karazin.ua/ssms/article/view/6545>.
21. Tönnies, F. (2002) *Community and society*. St. Petersburg: Vladimir Dal [in Russian]
22. Bourdieu, P. (2005) 'Scientific Field' *Sociologos 2005. Sociology under question. Social sciences in a poststructuralist perspective* in Shmatko, N. (ed.) Moscow: Institute of Experimental Sociology; Praxis, pp. 15-56.

Отримано 1.04.2021

УДК 316.346.32-053.6:355.01(477:(470+571))”2014-2021”

DOI: 10.26565/2227-6521-2021-46-06

## РОВЕСНИКИ НЕЗАЛЕЖНОСТІ В СУЧАСНІЙ РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКІЙ ВІЙНІ

**Лапан Тетяна Дмитрівна** – кандидатка історичних наук, доцентка, доцентка кафедри соціології Львівського національного університету імені Івана Франка, вул. Університетська, 1, м. Львів, 79000, Україна, email: [tetyana.lapan@lnu.edu.ua](mailto:tetyana.lapan@lnu.edu.ua), ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3133-9707>

**Кудринська Ганна Іванівна** – кандидатка соціологічних наук, доцентка, доцентка кафедри соціології Львівського національного університету імені Івана Франка, вул. Університетська, 1, м. Львів, 79000, Україна, email: [hanna.kudrynska@lnu.edu.ua](mailto:hanna.kudrynska@lnu.edu.ua), ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3825-034X>

*У статті окреслюються різновекторні аспекти поведінки ровесників незалежності в сучасній російсько-українській війні. Зазначається, що ця війна характеризується як гібридна; вона скерована не лише на фізичний, а й на інформаційний простір. відрізняється розмитістю межі між миром і війною; маскуванню цілей і дій тощо. Емпіричною базою статті є результати проєктів «In Memory of Lesya Kyzyk Research Project in Oral History: Ukrainian Women in the Military Conflict in Eastern Ukraine (2014-2017)» та «Ровесники незалежності» (квітень-червень 2021 р.), реалізованих за безпосередньої участі авторів публікації. Якісні методи дослідження (напівструктуроване біографічне інтерв'ю), що використані в обох дослідницьких проєктах, дали змогу задокументувати події, що мають місце в сучасній Україні, через особисті спогади учасників бойових дій та проаналізувати певні аспекти їхньої поведінки. Увага авторів фокусується на значимій участі 30-літніх у добровольчих загонах російсько-української війни. Не залишилися поза увагою авторів й особливості адаптації військовослужбовців до умов мирного життя після демобілізації. Зазначається, що соціальна адаптація військовослужбовців до цивільного життя є складним процесом не лише фізичного, а й «психологічного повернення» учасників бойових дій з війни, пов'язаний із низкою проблем. Грунтуючись на даних емпіричних соціологічних досліджень, автори доходять висновку, що ровесники незалежності – це у переважній більшості люди вільної волі, свідомість яких формується в умовах самостійної, суверенної української держави; їхній патріотизм і прагнення свободи мають реальне втілення у поведінці.*

**Ключові слова:** ровесники незалежності, гібридна війна, добровольчі загони, соціальна адаптація.

## INDEPENDENCE'S COUNTERPARTS IN THE MODERN RUSSIAN-UKRAINIAN WAR

**Lapan Tetiana** – Candidate of Historical Sciences, Associate Professor, Associate Professor of Sociology, Ivan Franko National University of Lviv, 1, Universytetska St., Lviv, 79000, Ukraine, email: [tetyana.lapan@lnu.edu.ua](mailto:tetyana.lapan@lnu.edu.ua), ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3133-9707>

**Kudrynska Anna** – Candidate of Sociological Sciences, Associate Professor, Associate Professor of Sociology Ivan Franko National University of Lviv, 1, Universytetska St., Lviv, 79000, Ukraine, email: [hanna.kudrynska@lnu.edu.ua](mailto:hanna.kudrynska@lnu.edu.ua), ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3825-034X>

*The research goal is to outline the various aspects of the behavior of independence's counterparts in modern Russian-Ukrainian war. In particular, it is noted that this war is characterized as a hybrid one. It is aimed not only at the physical, but also at the informational space. It is characterized by a sufficient blurring of the line between peace and war; masking goals and actions, etc. The empirical component of the article is based on the results of the projects "In Memory of Lesya Kyzyk Research Project in Oral History: Ukrainian Women in the Military Conflict in Eastern Ukraine (2014-2017)" and "Independence's counterparts" (April-June 2021). Qualitative research methods (semi-structured biographical interviews) used in both projects made it possible to document the events taking place in modern Ukraine based on personal memories of combatants and to analyze some aspects of their behaviour. The authors' attention is focused on the importance of 30-year-olds in volunteer units in this war. The authors also paid attention to the peculiarities of the adaptation of servicemen after demobilization. It is noted that the social adaptation of servicemen to civilian life is a complex process of not only physical, but also the "psychological return" of combatants from the war, associated with a number of aspects. Based on the data of empirical sociological studies, the authors have come to the conclusion that the independence's counterparts are people of free will, whose consciousness is formed under the conditions of an independent Ukrainian state; their patriotism and desire for freedom have a real embodiment in their behaviour.*

**Keywords:** independence's counterparts, war, hybrid war, volunteer units, social adaptation.

Радикальні зміни, що мають місце в сучасному українському суспільстві, суттєво впливають на становлення особистості. До чинників таких змін віднесемо дві знакові історичні події, а саме: зародження незалежної України та сучасну російсько-українську війну.

Після розпаду СРСР на території колишніх союзних республік спалахнули десятки збройних конфліктів різного масштабу. Пострадянська Україна, зробивши рішучий крок до самостійного вибору, так і не спромоглася остаточно «розпрощатися» зі своїм минулим і залишилась ураженою багатьма проблемами, перейнявши їх як спадкові хвороби. Незважаючи на це, протягом певного періоду незалежності їй вдавалося зберігати мирні процеси на своїй території. Однак 2014 рік вніс суттєві корективи у мирне життя українського суспільства.

Революція Гідності, анексія Криму Росією, військовий конфлікт на сході України в черговий раз актуалізували проблеми цивілізаційного вибору й консолідації української нації, зміцнення України як держави й готовності громадян стати на захист її інтересів.

Сучасна російсько-українська війна (як і будь-яка інша війна в історії) не може не позначитися на подальшому житті її сучасників. Для молодих людей, які вступили в початковий період війни у віці трохи більше 20 років (ровесники незалежності, народжені у 1991-1992 рр.), саме Революція Гідності та війна слугують значимими чинниками їхнього становлення як особистостей.

Молодь третього Майдану, котра вже позбавлена особистісного досвіду переживання «радянськості», мислить, як засвідчують числені соціологічні дослідження, дещо іншими категоріями (свободи, патріотизму, почуття громадянської відповідальності). Намагаючись брати активну участь у житті суспільства, молоді люди, з одного боку, прагнуть швидше інтегруватися в існуючий порядок, а з іншого – стають рушієм, провідником соціальних змін [1]. Відтак, на соціальній арені з'явилися «нові українці», ровесники незалежної країни, вільні від впливу попереднього історичного періоду. Для них європейський вектор розвитку вже не сприймається як внутрішньо суперечливий, а як їхній самостійний вибір [2, с.14]. Першочергово це зумовлено тим, що «нові українці» як особистості формувалися на дещо інших ціннісних ідеалах, які слугують для них соціально значимими орієнтирами діяльності. Згідно візії Р. Інглхарта, основні цінності є похідними та відображають умови життя тих років, що безпосередньо передували повноліттю людини. Ці роки він називає формативними, окреслюючи періодом від 12-ти до 17-18-ти років, оскільки саме у цей період закладається базова структура особистості. У процесі моделювання життя молоді люди зосереджуються на пошуку нових векторів діяльності [3, с.211]. За умов війни поле соціальної діяльності людини, в тому числі молоді, розширюється, проте виробити їй довгострокову поведінкову стратегію досить складно. У цих соціальних умовах особистість змушена конструювати обмежені ситуацією, зазвичай мінливою, щоразу нові плани соціальної поведінки. Це потребує від людини чимало зусиль, адже кожна соціальна ситуація щоразу постає як нова, обставини життя пропонують їй цілу низку потенційних можливостей, серед яких вона має обирати не тільки реально доступні, необхідні й достатні для неї за даних життєвих умов [4, с.18], але й морально прийнятні, такі, за які не буде соромно в майбутньому. Саме ця проблемна ситуація й зумовлює актуальність нашого дослідження, присвяченого аналізу соціальної поведінки ровесників незалежності в умовах російсько-української війни.

**Аналіз останніх досліджень і публікацій з обраної проблеми.** Проблематика конструювання життя сучасною особистістю є магістральним напрямом низки досліджень, який поєднує різні аспекти: життєві цінності та вибори, цілепокладання та конструювання життєвих планів, «проживання» певних подій та адаптації, життєтворчості й активності, стилів і способів життя, життєвих стратегій і перспектив [3, с.204]. Проте серед цих досліджень ми знайшли лише одне, що безпосередньо стосується обраної нами поколінської групи – ровесників незалежності. Йдеться про дослідження, здійснене відомою українською соціологічною компанією Rating Group у 2021 році «Покоління незалежності: цінності та мотивації», в межах якого було опитано 20000 респондентів. Серед питань, що розглядалися у цьому дослідженні, були такі, як громадянська ідентичність ровесників незалежності, їхня оцінка свого покоління; емоційний стан, цінності та мотивація поведінки, електоральні переваги, рівень толерантності, уявлення щодо зовнішньополітичного вибору розвитку України, міграційні настрої тощо. Попри це, реальна поведінка молодих людей – ровесників незалежності, які в той чи інший спосіб задіяні в сучасній російсько-українській війні й особистісні якості яких є домінуючими у даній ситуації, не знайшла належного відображення як у зазначеному дослідженні, так і в соціологічному дискурсі в цілому.

Що стосується досліджень з питань «гібридної війни», то маємо засвідчити, що серед українських науковців до даної проблеми зверталися В. Горбулін, О. Курбан, Є. Магда, І. Рущенко, В. Ткаченко, М. Требін, Л. Чекаленко та інші. Серед зарубіжних дослідників можемо назвати М. Міллера, А. Раца, Ф. Гоффмана та ін. [7]. Фахівці Національного інституту стратегічних досліджень «гібридну війну у загальному вигляді розуміють як воєнні дії, що здійснюються шляхом поєднання мілітарних, квазімілітарних, дипломатичних, інформаційних, економічних та інших засобів з метою досягнення стратегічних політичних цілей. Специфіка такого поєднання полягає в тому, що кожний з військових і невійськових способів ведення гібридного конфлікту застосовується у воєнних цілях та використовується як зброя» [5, с. 19].

З огляду на зазначене вище, актуальність нашого дослідження, зокрема цієї публікації, зумовлюється, в тому числі, браком наукових студій з обраної нами проблеми.

Отже, **мета** нашої статті полягає у визначенні різновекторних аспектів поведінки ровесників незалежності в сучасній російсько-українській війні.

**Виклад основного матеріалу.** Реалізуючи сформульовану вище мету даної публікації, перш за все зазначимо, що емпіричну базу цієї публікації складають результати дослідницьких проектів «Ровесники незалежності» (квітень-червень 2021 р.) та «In Memory of Lesya Kyzyk Research Project in Oral History: Ukrainian Women in the Military Conflict in Eastern Ukraine (2014-2017)»<sup>1</sup>. Основним критерієм відбору респондентів у контексті означеної нами проблематики є рік народження (1991 та 1992 рр.). Вибірка формувалася методом снігової кулі. В обох проектах використано якісні методи дослідження (напівструктуроване біографічне інтерв'ю), що дало змогу задокументувати події, що мають місце в сучасній Україні, через особисті спогади учасників бойових дій та проаналізувати особливості їхньої поведінки. Архів проекту «In Memory» загалом нараховує 45 біографічних інтерв'ю з жінками, з яких 9 є ровесниками незалежності (1991-1992 року народження) та мають досвід перебування в зоні АТО-ООС (з початку збройного конфлікту на Сході України). Проект «Ровесники незалежності» передбачав проведення 10 біографічних інтерв'ю з тридцятилітніми чоловіками, які проходили військову службу в різних військових формуваннях від початкових етапів воєнних дій. Запитальник складався з тематичних блоків (низки запитань, що стосувалися професійної діяльності в мирний час; подій Революції Гідності; війни, зокрема причин, мотивації участі респондентів у військових діях; особливостей перебування в зоні ведення бойових дій; воєнної повсякденності; повернення з АТО й адаптації до умов мирного життя). Усі інтерв'ю проведено на підконтрольній Україні території.

Розробляючи програму нашого дослідження, ми виходили із того, що стресові ситуації, до яких, безперечно, можна зарахувати й російсько-українську війну, зумовлюють формування адекватної, раціональної відповіді на виклики часу. Це, своєю чергою, передбачає активізацію суб'єктивних механізмів для подолання критичних ситуацій у прийнятних для особистості формах, організуючи відповідним чином її соціальну поведінку [3, с.205].

Війна змусила подивитися на багато речей під іншим кутом зору; потребувала свідомого вибору і самостійних рішень. Ось що про це говорила одна з наших респонденток:

*«Ти йдеш в АТО. У тебе є кілька варіантів розвитку сюжету. Перший – ти приїжджаєш мертвим. Другий – ти приїжджаєш калікою, ти приїжджаєш контужений, але живий. І треба розуміти, що то не Майдан. Різниця між Майданом і на даний момент бойовими діями в зоні АТО – то дуже велика різниця... Тому треба розуміти, нащо ти туди йдеш. Не заробити гроші, не купити щось, продати. Ти йдеш або вмерти, або приїхати калікою, або, якщо сильно повезе, приїхати живим, трошки нездоровим, але живим...»<sup>2</sup> (Еміне, Київ, санінструктор).*

Перш ніж звернутися до більш детального викладення отриманих даних, зазначимо, що 30-літні респонденти, які брали участь у нашому дослідженні, були поділені на дві групи. До першої ми зарахували тих, хто опановував військову професію до і під час подій на Майдані, а до другої – цивільних осіб, «далеких» від військової служби (тобто, тих, хто взяв у руки зброю вперше з початком війни в Україні). В сучасному суспільстві успішна соціальна інтеграція молоді в існуючий суспільний порядок передбачає сприйняття нею своєї статусної позиції, потребу в реалізації життєвих шансів та усвідомлене прагнення бути активними учасниками суспільних процесів. З огляду на результати здійснених нами досліджень, можна стверджувати, що певна частина молодих людей – ровесників незалежності свідомо обрали військову службу, зважаючи на історичні обставини, для деяких представників цієї групи війна стала місцем докладання праці (оскільки не всі респонденти працювали за здобутою спеціальністю, а відтак були практично позбавлені можливості конструювати професійні стратегії).

Звертаючись до аналізу участі ровесників незалежності в російсько-українській війні, підкреслимо, що гібридна війна<sup>3</sup> на Донбасі характеризується тим, що противник активно намагається зруйнувати територіальну цілісність країни, розколоти внутрішню політичну згуртованість та підірвати економіку.

<sup>1</sup> Проект реалізовано в межах програми Українського католицького університету (УКУ), до якого були долучені автори статті (розробка методологічних засад дослідження, інтерв'ювання та транскрибування).

<sup>2</sup> Тут і далі цитуємо респондентів мовою оригіналу. Подасмо ім'я респондента, місце проживання, статусну позицію в АТО-ООС

<sup>3</sup> Сьогодні пропонуються різноманітні класифікації війни, які різняться від усіх попередніх тим, що перш за все враховують зміни тактик і стратегій її ведення, а вже потім – модернізацію систем озброєння. Ведеться дискусія як про нові форми війни (види, типи, покоління), так і про уніфікацію та застосування єдиного поняття до сучасних воєн – «гібридна війна». Поки що не існує однозначного тлумачення «гібридної війни». Його окреслюють через певні характеристики чи ознаки. Серед основних – достатня розмитість межі між миром і війною, аж до повного зникнення. Гібридна війна скерована не лише на фізичний, а й інформаційний простір, вона є симбіозом руйнації військово-політичної системи супротивника шляхом шантажу, підкупу, диверсій, дискредитації, інформаційного тиску, маніпуляцій масовою свідомістю [6].



Доцільно зазначити, що війну з Україною керівництво Росії готувало задовго до 2014 р., що також є однією з ознак, що характеризує її як гібридну. В умовах пострадянських радикальних політичних і соціально-економічних трансформацій спостерігалось зниження обороноздатності країни та соціального престижу військової організації держави. Повільне й малоефективне реформування призвело до кризи системи соціального захисту військовослужбовців та членів їхніх родин. Очевидно, відсоток молоді, яка бажала б проходити службу в ЗСУ за призовом чи стати професійним військовим з належною фаховою підготовкою, був незначним. Відсутність дієвої експлуатації військової техніки й озброєння, неефективне реформування української армії, прагнення довести військові структури до кращих сучасних стандартів рекордними темпами лише загострили й ускладнили ситуацію. Очевидно, що такий стан регулярної армії «не надихав» молодих людей ані на мобілізацію, ані на відповідне професійне навчання з можливістю подальшої служби [8].

З огляду на ці обставини, на початку війни на захист кордонів держави виступили не лише наявні збройні сили, але й добровольчі загони<sup>4</sup>, досить різномірні за своїм соціальним і віковим складом, рівнем освіти та військової підготовки. Добровольчі батальйони разом із батальйонами Національної гвардії України та підрозділами Збройних Сил України (далі – ЗСУ) у 2014 р. першими прийняли бій. Саме завдяки добровольцям країна виграла час для формування модернізованої боєздатної армії, для розвитку дієвого оборонно-промислового комплексу [9]. Добровольчі батальйони, створені на початковому етапі війни, в основному з людей цивільних, які в більшості ніколи не тримали в руках зброю і взялися за неї, щоб захистити свою країну, зіграли вирішальну роль у стримуванні наступів сепаратистів, підтримуваних російськими військами. Ще більш різномірним став склад армії з початком війни, коли відбулося декілька етапів мобілізації. До військових мобілізацій були покликані як військовозобов'язані старших вікових груп, так і молодь. Їхній життєвий шлях і досвід різнилися, що здебільшого визначало світогляд людей різних поколінь. Для молодшого покоління, народженого у 1991-1992 рр., саме Революція Гідності та війна, як зазначалося вище, стали значимими подіями їхнього особистісного становлення, формування громадянської зрілості. Патріотизм, національна ідентичність були не штучними, вихованими на гаслах пропаганди, а отримали реальний національний зміст, пов'язаний із загрозою самого існування української держави.

Відтак на початку війни формуються різні батальйони територіальної оборони (БТрО), що згодом стали частиною Збройних Сил України та були створені частково з числа добровольців, частково – в результаті мобілізації. Отже, добровольчі батальйони були сформовані насамперед як підрозділи для підтримки дій регулярних військ. Вони вирізнялися високою мотивацією при різному ступені навченості та підготовки. Серед добровольців було чимало осіб без належного досвіду, які прийшли до військових структур з однією метою – захистити країну від російської агресії. Вчорашній успішний приватний підприємець став вправним кулеметником чи снайпером у добровольчому загоні, кухар – бійцем, медична сестра – санінструктором тощо.

Процитуємо одну з наших респонденток, яка акцентує увагу не лише на змінах у своєму житті, пов'язаних з участю в АТО, але й тому, що війна виявляє в людях як хороше, так і погане.

*«Поменялось все абсолютно в моей жизни: друзья поменялись, место жительства, отношение вообще к людям. Поначалу очень захватывает. Поездки в АТО – это адреналин, конечно, это адреналин, а потом начинаешь к этому привыкать. Пессимистичнее относишься, потому что сталкиваешься не только с хорошими случаями в АТО, но с плохими тоже; не только с хорошими военными, но и с плохими; с хорошими волонтерами и с плохими волонтерами, и уже начинаешь видеть, что есть и серое, и белое, и черное, и какое хочешь. Хотя, вот, по сути, очень психика меняется, конечно, не в лучшую сторону у всех. Война не может просто так бесследно пройти»* (Євгенія, Харків, снайпер).

Як засвідчує, в тому числі, здійснене нами дослідження, коли «гаряча фаза» бойових дій минула, багато хто вирішив повернутись до звичного життя, адже такої потреби в підтримці армії, як на початку війни, вже не було. Частина ж добробатів стали військовослужбовцями регулярної армії. Сьогодні її превалюючою характеристикою є професіоналізм особового складу військовослужбовців як невід'ємна детермінанта удосконалення бойових можливостей армії й імплементації нових воєнних технологій і систем озброєння.

Таким чином, військова професіоналізація зумовлюється перш за все об'єктивними докорінними змінами в характері та змісті будь-якого виду військової діяльності, а також впливом політичних й економічних чинників, що актуалізують соціальну значущість військової праці в сучасних умовах. Це,

<sup>4</sup>В Україні до цього часу немає ані надійних статистичних, ані валідних емпіричних даних щодо соціально-демографічних, економічних та особистих даних ветеранів АТО/ООС. Станом на 01.02.2021 року, до Реєстру (Єдиний реєстр учасників антитерористичної операції та осіб, які брали участь у здійсненні заходів із забезпечення національної безпеки і оборони, відсічі і стримування збройної агресії Російської Федерації в Донецькій та Луганській областях, забезпеченні їх здійснення) внесена інформація про 405 711 учасників бойових дій (серед них жінок – 19 402), в тому числі в 2020 році – про 27 293 учасників бойових дій.

своєю чергою, сприяє переходу до контрактної служби. Армія, що складається з професіоналів, за плечима яких кілька років служби, володіє значно вищою бойовою здатністю, швидкістю реагування, аніж армія, що заснована на щорічних призовах молоді з терміном служби від 1 до 2 років, серед яких лише половина військових підготовлені на початковому професійному рівні.

За роки війни в сучасному українському суспільстві активізувалася й волонтерська діяльність. Війна є не лише найвищим проявом конфліктної ситуації з низкою руйнівних наслідків, але й слугує консолідуючим чинником, що мобілізує взаємодопомогу та кооперацію суспільства. Громадяни конструюють свою поведінку згідно оцінок і власних переживань у зв'язку із загальною ситуацією в країні та ставленням до неї. «Тобто індивіди «визначають ситуацію», наділяють факти, події, людей певною значущістю і чинять (вербально і насправді) згідно з тим, що вони визнають «реальним» і цінним для себе й таких самих, як вони. Все тут відбувається чи не у повній відповідності до загальновідомої теореми У. Томаса: індивідуалізоване або групове уявлення про справжній хід подій стимулює дію, що відповідає такому уявленню. І часто така дія проголошується не просто правильною, а безальтернативно правильною» [10, с. 53].

У ситуації, коли державні інститути безпеки були штучно ослаблені, в Україні виник потужний волонтерський рух, учасники якого реалізовували функції, з якими держава не могла впоратися. Волонтерство відіграло суттєву роль у піднятті духу патріотизму та солідарності на всій території України; забезпечувало не лише матеріальну та фінансову допомогу чи підтримку військовим, а й моральну. Серед волонтерів було чимало молоді, в тому числі ровесників незалежності.

Українська армія отримала достатньо допомоги від волонтерів, і з часом потреба в цьому зменшилась. Відповідні державні інституції почали ефективніше реалізовувати свої безпосередні функції, які на початковому етапі воєнних дій виконували волонтери.

Серед волонтерів доцільно також виокремити медиків, які організували Першу медичну роту (Медична служба першого батальйону оперативного призначення національної гвардії імені генерала Кульчицького), госпітальєри (український волонтерський медичний батальйон), групу «Білі берети» (медичний загін спецпризначення), групу «Т-Хелпери». Участь у діяльності цих волонтерських підрозділів, як довело наше дослідження, брали представники того покоління, яке ми номінуємо ровесниками незалежності.

*«Називається організація «Т-Хелпер» (від медичних термінів). В імунній системі є Т-хелпи – клітини, які допомагають боротися з інфекцією, з чужерідними клітинами, знищують онкоклітини. Різноманітні медичні терміни, але ми от взяли собі такий. У нас задіяно приблизно десь 35-40 осіб: хтось з якоїсь причини покидає організацію, хтось новий з'являється» (Оксана, Львів, лікар-волонтер).*

Як зазначали наші респонденти, допомогу вони надавали як військовим, так і місцевому населенню.

Загалом, за час війни простежується кілька векторів волонтерської допомоги, а саме: матеріальна допомога військовим на передовій; культурницькі акції; забезпечення військовослужбовців медикаментами та медичною допомогою на передовій; релігійна підтримка (капеланство); допомога у госпіталях; розшук та перевезення загиблих військовослужбовців, передача тіл рідним; допомога біженцям (збори коштів, продуктів тощо).

Війна конструє особливе соціальне середовище, перш за все для військовослужбовців. Вона формує норми і моделі відповідної поведінки, що суттєво різняться від цивільного життя. Першочерговою є така норма, як узгодженість дій безпосередньо між воїнами, які різняться віком, життєвим досвідом, поглядами, ціннісними орієнтаціями тощо. Ймовірно, у мирному житті вони б ніколи не консолідували свої дії, однак в умовах війни для них спільною метою є боротьба з ворогом [11]. Солідарна поведінка передбачає активну роль індивіда та детермінована як індивідуальними характеристиками суб'єктів взаємодії, так і соціальним, інституційним та культурним контекстами. Це феномен об'єднання людей, який має як ціннісний вимір свого вияву, так і практичний (безпосередні дії), тобто ґрунтується на раціонально осмисленій ціннісній єдності та практичних діях.

Взаємовиручка, бойове побратимство є важливими і невід'ємними атрибутами на війні, без яких вижити в такій ситуації складно та практично нереально. Взаємозалежність індивідів один від одного у процесі виконання ними певних соціальних ролей, зокрема в контексті бойових дій, формує позитивний модус взаємовідносин. Як довело наше дослідження, така солідарність має особливе значення у ставленні до товаришів по зброї та виявляється у низці соціально-психологічних і морально-етичних якостей особистості, її взаємовідносин у військовому колективі. Серед соціально-психологічних якостей воїнів наші респонденти виокремлювали такі, що виявлялися саме на війні: мужність, стійкість, витримка, твердість характеру, сміливість, відвага, готовність до самопожертви. Це не означає, що не було фактів і виявів протилежних якостей, адже екстремальні ситуації, як підкреслювалось вище, часто демонструють не тільки кращі, а й гірші прояви людської поведінки. У цьому контексті доцільно згадати й про страх як одну з форм



реагування людського організму на небезпеку, що на війні можна очікувати звідусіль. Як наслідок, змінюється ставлення респондентів до релігії:

*«Цінність Бога змінилась. Почав більше вірити, частіше думати. Там, коли ти боїшся, ти молишся. Тому якось змінюєшся трохи»* (Тарас, Жидачів, Львівська область, офіцер ЗСУ).

Страх супроводжує респондентів і тоді, коли вони отримують поранення:

*«Поранення отримав у Луганському аеропорту. Вибух. Відключився на пару хвилин... Побачив, що щось не то з ногою, рука пече, пробита уламком. Повз до побратимів. Мало що бракувало, щоб втратити ногу. Поранене сухожилля, втратив 15 см кістки, вирвало пластину з бронезилету, уламки посікли плечі, вдарило дуже... По дорозі до медичного пункту нас так гасили, що я думав, що ми не виживем. Потім обстріл по самій медичній роті. Мене загрузили у трансфер вже до госпіталю. ... Тільки виїхали – почався обстріл, зразу біля машини, 2-3 метри від неї. І тут було найтяжче: очікування смерті. Попрощався вже думками зі всіма. Коли пару метрів від тебе бив міномет, ми думали, що нам вже все. Ми не могли вистрибнути, ми були не ходячі. Та й втікати нема куди»* (Володимир, Львів, солдат ЗСУ).

Під час здійснених нами інтерв'ю респонденти часто акцентували увагу на бойовому побратимстві та взаємодопомозі різного характеру (допомога при пораненні, моральна підтримка тощо). Наші інформанти підкреслювали, що «побратимство» означає спорідненість між людьми, що на війні вони стають один для одного родичами – братами. Солдати між собою часто називають один одного «братом». Втрата побратима – це важке потрясіння для воїна, порівняти яке можна лише з втратою найріднішої людини.

Прояви бойового побратимства в бою та в побуті певною мірою різняться. Побутові умови для військовослужбовців є складними. Найважчим для військових є «надтисне» спілкування, коли з дня на день комунікуєш з тими самими людьми. Побутові умови на війні далекі від стандартів комфорту як матеріального, так і психологічного. Разом із тим, бойове побратимство у побуті військові частіше згадують з посмішкою: коли ділили між собою харчі, які передавали з дому, допомагали за потреби з екіпіруванням та багато іншого.

*«Коли ти на Сході, там якісь такі матеріальні цінності відходять на інший план, і навіть щось таке просте може бути для тебе дуже цінним. Бувало таке, що поїхали на якесь завдання, не встигли повернутися, затримались на день-два. Харчів не вистачає. І коли твій друг приходить і ту банку тушонки на двох ділить, то зразу відчуваєш ту людину, хоча він міг того не робити. Один поїв, другий не поїв – такого не було. Останнім шматком хліба ділилися, тому на такі якісь матеріальні цінності ніхто не звертав уваги... Так само з екіпіровкою... Мені і тепловізор, і коліматорні приціли волонтери подарували. Вони коштують дорого, по теперішніх мірках навіть дуже дорого, але там ця річ не є цінною в грошовому еквіваленті, вона там потрібна для іншого. Ніхто не задумувався, скільки це коштує, бо якщо тій людині треба, то йому віддавав і навіть не переживав. Я, наприклад, пішов учитись в Академію, то я також залишив хлопцям те, що їм могло знадобитися, тому що зараз я тут, у Львові, і воно мені не потрібне, а там воно життя врятувати може. Тому, що стосується бойового побратимства, то це не пусті слова, воно дійсно так є»* [12].

В умовах бою «братерський дух» виявляється сильніше, адже на бойових завданнях побратими можуть розраховувати лише один на одного.

Побратимство, що формується на фронті, зберігається й у мирному житті, споріднює бійців й надалі. Бойові побратими часто підтримують контакти і після завершення служби: спілкуються в телефонному режимі, зустрічаються, контактують у соціальних мережах, відвідують разом певні заходи, належать до певних спілок та організацій. Як зазначають респонденти, після служби на Сході України коло спілкування суттєво трансформується: друзі з мирного життя, як і друзі-колеги, «відступають» на другий план; спілкування демобілізованих військових фокусується на комунікації з побратимами, військовослужбовцями, котрі проживають поруч. За результатами інтерв'ю можна зробити висновок, що «апробовані» друзі у військовослужбовців з'являються саме на війні, де формується особливий різновид стосунків – споріднення між військовослужбовцями. Це, як зазначалося вище, важливий чинник успішного виконання бойових завдань, адже в армії має бути злагожденість, взаєморозуміння, об'єднаність спільною ідеєю та метою.

Війна часто слугує певним фільтром, який «відсіює» людей з попереднього довоєнного кола спілкування, натомість уможливорює нові знайомства та дружні відносини:

*«Було 20 друзів, стало 2 друга»* [12].

Аналізуючи отримані нами дані, не можемо оминути й такого аспекту, як адаптація учасників АТО/ООС до мирного життя. Соціальна адаптація військовослужбовців – актуальна проблематика у

контексті воєн, збройних конфліктів, антитерористичних операцій, а враховуючи реалії українського суспільства, є однією з ключових. Соціальна адаптація – це процес і результат активного чи пасивного пристосування індивіда, групи до умов соціального середовища, до умов життя, що змінюються або що вже змінилися [13]. Ефективність адаптації залежить від адаптаційного потенціалу, тобто можливостей особистості включитися у нові умови соціального середовища, а також у ті, що зазнають перманентних змін. Цей потенціал пов'язаний із адаптивною підготовкою особистості (тими вміннями та навичками пристосування, які індивід набуває у процесі життєдіяльності) та детермінується взаємодією біогенних, соціогенних та культурогенних чинників. У нашому розумінні, соціальна адаптація – це пристосування до реальних умов функціонування особистості, що передбачає зміну одного соціального середовища на інше, що суттєво різниться.

Ветерани АТО-ООС – це особлива група у суспільстві, які, безумовно, є патріотами та героями, але також й особами, на життя яких суттєво вплинули бойові дії різного характеру. Як наслідок, демобілізованим важко повернутися до мирного життя. Фізичне повернення додому не завжди співпадає з психологічним.

*«Тяжко було, правда. Любий шум, любий шорох. Все лізло на голову. Мене дуже тягнуло назад. Я дуже хотів назад. Я якийсь там спокій мав. Але з часом, я поспілкувався з психологом, зі своїми побратимами, які мали досвід тожже. Якось воно втихомирилось, я вже стараюсь не згадувати. Назад спочатку хотів дуже. Тягнуло, думав, вже поїду. Але діти малі були, треба було їм помагати. Але спочатку снилось постійно, довго снилось, ні про що інше думати не міг, думками постійно там. Та й будь-який голосний удар – я вже страшився. Петард і салютів досі боюсь. Нагадується все...»* (Тарас, Жидачів, Львівська область, офіцер ЗСУ).

Повернення військовослужбовців з війни означає для них «входження» в цілком інше життя, у мирних, цивільних умовах. На війні воїни переживають унікальний та водночас складний досвід, який цивільній людині важко збагнути, а тим більше зрозуміти. Цей досвід, з одного боку, є різноманітний і суттєвий для формування особистості, її характеру та світогляду, а з іншого – вкрай специфічний, оскільки воєнний. У мирному житті в Україні його мало де можна застосувати.

Схильність до ризику, вміння приймати самостійні рішення в екстремальних ситуаціях, сміливість і рішучість, тобто всі ті якості, які найбільш цінувалися за воєнних обставин (і які так важко формувалися у пострадянському суспільстві), не завжди «вписуються» у площину сучасного мирного життя, де все відбувається по-іншому. Ця «нестандартність», сформована воєнними умовами, доповнюється інколи посттравматичними розладами, які характерні для частини військовослужбовців. Інколи хворобливе реагування на характерні умови мирного життя, помножене на сильний самостійний характер, що склався на війні, ускладнює післявоєнну адаптацію.

*«Я попав під єдиний обстріл. Ну, і такий дурний, єдиний обстріл – і я отримав поранення... важке, і мене евакуювали. Дальше обстрілів я вже не бачив, не відчув: чи то на жаль, чи то на щастя... Я адаптувався досить швидко і досить легко. Важко було, скажем так, втягнутись в цивільне життя, бо вроді би тілом тут, а думками і, як то кажуть, душою там. Мені було самому перед собою так обідно, що зі мною сталась така ситуація, що я вже тут, відпочиваю, а вони всі там. Єдине, що мене так пригнічувало, що я не міг їм своє плече підставити в певних моментах. І знаю, 1000 процентів, що багато хто на мене там надіявся, бачив в мені надійного побратима. То мене, як то кажуть, вибило з себе. Але нічо, по чуть-чуть, по чуть-чуть. Я їм старався звідси допомогти. Я відносно швидко пристосувався назад до мирного життя і робив усе, що міг, щоб допомогти побратимам: займався вже волонтерською допомогою»* (Юрій, Новий Розділ, Львівська область, солдат-доброволець ЗСУ).

Мирне цивільне життя є іншим, аніж те – «на межі життя і смерті», до якого звикли військовослужбовці. Респонденти зауважують, що «на Сході України легше, там зразу видно, хто свій, а хто – чужий», натомість у мирному середовищі підступ і зрада можуть бути поруч.

Демобілізовані респонденти зазначали, що для них характерним є порушення соціальної взаємодії, втрата інтересу до суспільного життя, зниження активності, прагнення до соціальної ізоляції. Внаслідок недостатньої уваги суспільства та держави до проблем ветеранів АТО/ООС у військовослужбовців імовірним є формування комплексу «жертви», розвиток посттравматичного стресового розладу.

*«В мирному світі абсолютно нецікаво... От тепер все стало так: весь світ, він просто чорно-білий, без якихось таких сильних великих справ, тобто просто життя, просто ходити на роботу. Цього настільки недостатньо; це настільки нецікаво; це настільки скучно... Цікаво тільки якісь такі великі справи, які мають велике значення,... щось масштабне, ... великі благочинні, суспільно важливі справи... Тобто якщо це щось не прям таке «Вау!», це вже*

*якось не сильно сприймається, на відміну від того, що було раніше. Тобто через цю війну, через ці новини, ти якось черствішаєш, огрубішаєш. Для тебе вже, щоб емоції були, треба щось трохи більше, ніж раніше. Ну, і життя просто нецікаве. Я повернулась додому, ... нудно все. Нудило від цього, через це не виходила, мені огидні були всі люди, огидні всі ці побутові справи, всі оці проблеми, всі оці вулиці, де люди щось виходять, метушаться, не зрозуміло... Це все здається таким безсмысленим, чи як це сказати. Ну, от так от» (Ольга, Новояворівськ, Львівська область, солдат-доброволець ЗСУ).*

Соціальна адаптація, її тривалість пов'язані з досвідом, який пережили військовослужбовці безпосередньо в зоні АТО/ООС. Адаптація як процес відбувається із труднощами (постійні спогади про війну, порушення сну, неусвідомлення «де свій, а де чужий», нерозуміння з боку цивільного населення, прагнення повернутись на Схід України). Важливим фактором, що впливає на соціальну адаптацію, слугує тривалість перебування військовослужбовців на Сході України (чим більший цей термін, тим триваліший період соціальної адаптації).

Ключовим фактором, який впливає на соціальну адаптацію військовослужбовців, є територіальний чинник у процесі бойових дій. Якщо військовослужбовець служив на першій лінії оборони, брав безпосередню участь у боях та потрапляв під обстріли, його адаптація відбувалася значно довше, аніж тих осіб, які перебували у другому-третьому секторах оборони, у місцях, де спокійніше й активні бойові дії не ведуться. Знову ж таки, якщо військовослужбовець перебував на другій-третьій лінії оборони й отримав поранення, його адаптація відбувалась швидше, аніж адаптація військовослужбовця, котрий перебував у місцевості, де велися активні бойові дії.

Загалом соціальна адаптація військовослужбовців до цивільного життя – складний процес організованого, поступового «психологічного повернення» учасників бойових дій із війни, «входження» їх у систему соціальних зв'язків і відносин мирного часу. Індикатором адаптації є психологічна задоволеність індивіда новим середовищем в цілому або його важливими елементами, відчуття комфорту в ньому. Успішна соціальна адаптація залежить не тільки від зовнішнього середовища, соціального оточення, а й «від особистісних структур, властивостей, характеристик, однією з яких є емоційна стійкість, що забезпечує безпеку особистості, а отже, й психологічну адаптацію» [13].

Тому неефективна соціальна адаптація слугує підґрунтям формування з групи колишніх військових найбільш «вибухонебезпечної групи» в суспільстві. Наше дослідження засвідчило, що для демобілізованих військовослужбовців характерними є загострене відчуття справедливості, акцентування на питанні людської гідності. Водночас уявлення про своє подальше призначення в мирному житті є дещо розмитим. Реальність мирного життя в Україні не завжди збігається з очікуваннями демобілізованих. Колишні військові витратили багато сил і часу, а відтак мають інші очікування щодо життя на мирній території України. Усвідомлення цього неспівпадіння часто призводить до ностальгії за воєнними часами, де все є «достатньо просто»: «ворог є ворог», а «свій» є побратимом, з яким можна ділитися всім. Мирне життя виявляється дещо іншим – складним, часто цинічним і прагматичним, аніж життя в умовах воєнних дій. Там превалюють чіткі стратегії та тактики: незважаючи ні на що, вижити, і основне питання – це питання цінності життя.

*«Найбільша цінність – життя. І сім'я. Сім'я – то є найголовніше. Треба цінувати, те, що маєш зараз. Втратити можна за секунду, а здобувати треба і здобувати...» (Віталій, Жидачів, Львівська обл., офіцер ЗСУ).*

Демобілізовані військовослужбовці говорили про певне нівелювання ролі військових у суспільстві. Якщо на початку війни героїзмом військових захоплювалися, відчували за них гордість, то з плином часу, коли війна ввійшла у буденність українського суспільства, військові не мають належної уваги. Частина військовослужбовців, яким важко адаптуватись до мирного життя, «заліковують рани» у різноманітний спосіб – алкоголем, наркотиками чи цигарками. У результаті цього означена поведінка поширюється на всю групу і тлумачиться суспільством як така, що притаманна усім без винятку демобілізованим військовим. Це також бентежить наших респондентів.

Прикрим для військовослужбовців є й факт знецінення ролі військової форми:

*«.. Тепер кожен може надіти форму і кричати, який він патріот, показувати посвідчення УБД і всюди висвітлювати свій героїзм, хоча сам був десь на третій лінії оборони і навіть не знає, що таке війна і як вона відбувається» (Тарас, Жидачів, Львівська область, офіцер ЗСУ).*

Підсумовуючи зазначене вище, підкреслимо, що проведене нами дослідження сприяло ґрунтовнішому розумінню поведінки молодих людей – ровесників незалежності, котрі мали досвід безпосередньої участі в російсько-українській війні, а також, що надзвичайно важливо, усвідомленню певних проблемних аспектів, що пов'язані з особливостями їхньої адаптації до мирного життя. З огляду на це, необхідно створювати сприятливі умови для соціальної адаптації учасників АТО/ООС до мирного життя.

Саме на забезпечення таких умов має бути зорієнтована державна система надання соціальних, медичних, психологічних, реабілітаційних та інших послуг ветеранам АТО/ООС та їхньому соціальному оточенню<sup>5</sup>.

Згідно з результатами нашого дослідження, можемо констатувати, що ровесники незалежності це – молоді люди, котрі, з одного боку, прагнуть свободи, а з іншого – усвідомлюють, що ця свобода повинна бути відповідальною; розуміють, що незалежність – клопітка, щоденна праця. Україна вже кілька років поспіль веде бойові дії, наслідки яких, на жаль, неминучі: втрати життя як молодих людей – ровесників незалежності, так й осіб інших вікових категорій [див. детальніше 14]. Проте ці втрати суттєво впливають на особистісне формування тих, хто залишається. Свої подальші дослідження ми плануємо спрямувати, в тому числі, на вивчення того, яким саме є цей вплив, становлення яких характеристик особистості, в тому числі та преш за все молоді, він зумовлює.

#### Список літератури:

1. Каретна О. О. Політична активність молоді як чинник становлення незалежності. *Актуальні проблеми політики*. 2013. Вип. 48. С. 208-217.
2. Злобіна О. Г. Від «homo soveticus» до «homo ukrainicus». *Соціологічний аналіз сучасних соціокультурних процесів: колективна монографія / наук. ред. В. В.Танчер*. Київ: Вид. центр КНУКіМ, 2017. С. 6-17.
3. Кухта М. П. Теоретичні передумови конструювання життя сучасною особистістю. *Соціологічний аналіз сучасних соціокультурних процесів: колективна монографія / наук. ред. В. В.Танчер*. Київ: Вид. центр КНУКіМ, 2017. С. 204-243.
4. Злобіна О., Тихонович В. Суспільна криза і життєві стратегії особистості. К.: Стило, 2001. 237 с.
5. Світова гібридна війна: український фронт: монографія / за заг. ред. В. П. Горбуліна. Київ : НІСД, 2017. 496 с.
6. Рущенко І. П. Російсько-українська гібридна війна: погляд соціолога: монографія. Харків: ФОП Павленко О.Г., 2015. 268 с.
7. Требін М. П. «Гібридна» війна як нова українська реальність. *Український соціум*. 2014. №3(50). С. 113-127.
8. Чому військовослужбовці звільняються з армії? Публічна версія. Київ, 2021. URL: <http://www.https://www.irf.ua/wp-content/uploads/2021/06/zvit-ua-digital.pdf> (дата звернення: 15.06.2021)
9. Бородай Ю.В. Волонтерський рух та добровольчі батальйони у гібридній війні. *Українське суспільство в умовах війни: виклики сьогодення та перспективи миротворення*: матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. (м. Маріуполь, 9 червня 2017 р.). Маріуполь: ДонДУУ, 2017. С. 81-83.
10. Стан сингулярності: соціальні структури, ситуації, повсякденні практики / С. Макеєв, С. Оксамитна, А. Домаранська, О. Іванов та ін.; за ред. С. Макеєва і С. Оксамитної. Київ: НаУКМА. 2017. 180 с.
11. Грицевич Т. Л., Капінус О. С., Мацевко Т. М., Ткачук П. П. Соціально-психологічні технології управління військовими колективами: Навчально-методичний посібник. Львів: НАСВ, 2018. 256 с.
12. Кілар А. Ю. «Горяче (незакінчене/неостигле) минуле» в усноісторичних оповідях. Бойове побратимство (на прикладі інтерв'ю з учасниками російсько-української війни). URL: <https://www.academia.edu> (дата звернення: 15.06.2021).
13. Адаптація до цивільного життя ветеранів російсько-української війни. URL: <https://dismp.gov.ua/adaptatsiia-dotsyvilnoho-zhyttia-veteraniv-rosijsko-ukrainskoi-vijny/> (дата звернення: 15.06.2021).
14. Книга пам'яті полеглих за Україну. URL: <https://memorybook.org.ua/indexfile/statage.htm>

## СВЕРСТНИКИ НЕЗАВИСИМОСТИ В СОВРЕМЕННОЙ РУССКО-УКРАИНСКОЙ ВОЙНЕ

**Лапан Татьяна** – кандидат исторических наук, доцент, доцент кафедры социологии Львовского национального университета имени Ивана Франко, ул. Университетская, 1, Львов, 79000, Украина, email: [tetyana.lapan@lnu.edu.ua](mailto:tetyana.lapan@lnu.edu.ua), ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3133-9707>

**Кудринская Анна** – кандидат социологических наук, доцент, доцент кафедры социологии Львовского национального университета имени Ивана Франко, ул. Университетская, 1, Львов, 79000, Украина, email: [hanna.kudrynska@lnu.edu.ua](mailto:hanna.kudrynska@lnu.edu.ua), ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3825-034X>

*В статье раскрываются разновекторные аспекты поведения ровесников независимости в современной русско-украинской войне. Отмечается, что эта война характеризуется как гибридная; она направлена не только на физическое, но и на информационное пространство, отличается размытостью границ между миром и войной, маскировкой целей и действий и т.д. Эмпирической базой статьи выступают результаты проектов «In Memory of Lesya Kyzyk Research Project in Oral History: Ukrainian Women in the Military Conflict in Eastern Ukraine (2014-2017)» и «Ровесники независимости» (апрель-июнь 2021), реализованных при непосредственном участии авторов статьи. Качественные методы исследования (полуструктурированное биографическое интервью), используемые в обоих исследовательских проектах, предоставили возможность задокументировать события, имеющие место в современной Украине, на основании личных воспоминаний участников боевых действий и проанализировать некоторые аспекты их поведения. Внимание авторов фокусируется на значимом участии 30-летних в добровольческих отрядах российско-украинской войны. Не остались без внимания авторов и особенности адаптации военнослужащих к условиям мирной жизни после демобилизации. Отмечается, что социальная адаптация военнослужащих к гражданской жизни – это сложный процесс не только физического, но и «психологического возвращения» участников боевых действий с войны,*

<sup>5</sup> В Україні запрацювала онлайн-система інформаційних сервісів «e-Ветеран».

связанный с рядом проблем. Основываясь на данных эмпирических социологических исследований, авторы приходят к выводу, что ровесники независимости – это в большинстве своем люди свободной воли, сознание которых формируется в условиях самостоятельного, суверенного украинского государства; их патриотизм и стремление к свободе имеют реальное воплощение в поведении.

**Ключевые слова:** ровесники независимости, гибридная война, добровольческие отряды, социальная адаптация.

---

#### References:

1. Karetna, O. (2013) *Political activity of youth as a factor in the formation of independence. Current policy issues*. Issue 48. 208-217 [in Ukrainian]
2. Zlobina, O. (2017) 'From «homo soveticus» to «homo ukrainicus»' in Tancher, V. (ed.) *Sociological analysis of modern socio-cultural processes: collective monograph*. Kyiv: Publishing house of KNUCA. 6-17 [in Ukrainian]
3. Kukhta, M. (2017) 'Theoretical prerequisites for constructing life by a modern person' in Tancher, V. (ed.) *Sociological analysis of modern socio-cultural processes: collective monograph*. Kyiv: Publishing house of KNUCA. 204-243 [in Ukrainian]
4. Zlobina, O., Tykhonovytch, V. (2001) *Social crisis and life strategies of the individual*. Kyiv: Stylos [in Ukrainian]
5. Gorbulin, V. (ed.) (2017) *World hybrid war: the Ukrainian front: monograph*. Kyiv: NISS [in Ukrainian]
6. Ruschenko, I. (2015) *Russian-Ukrainian hybrid war: the view of a sociologist: monograph*. Kharkiv: Sole proprietor Pavlenko O. [in Ukrainian]
7. Trebin, M. (2014) '«Hybrid» war as a new Ukrainian reality' *Ukrainian society*. №3(50). 113-127 [in Ukrainian]
8. *Why are servicemen discharged from the army? Public version*. (2021). Kyiv. URL: <http://www.irf.ua/wp-content/uploads/2021/06/zvit-ua-digital.pdf> (access date: 15.06.2021) [in Ukrainian]
9. Borodai, Yu. (2017) 'Volunteer movement and volunteer battalions in a hybrid war' *Ukrainian society in the conditions of war: challenges of the present and prospects of peacemaking*. Materials of All-Ukrainian scientific-practical conference. (June 9, 2017). Mariupol: Donetsk State University of Management. 81-83 [in Ukrainian]
10. Makeev, S., Oksamitna, S., Domaranska, A., Ivanov, O. (2017). *The state of singularity: social structures, situations, everyday practices* in Makeev, S. and Velvet, S. (eds.). Kyiv: National University of «Kyiv-Mohyla Academy» [in Ukrainian]
11. Grytsevych, T., Kapinus, O., Matsevko, T., Tkachuk, P. (2018) *Socio-psychological technologies of management of military teams* Training manual. Lviv: Hetman Petro Sahaidachnyi National Academy of Land Forces [in Ukrainian]
12. Kilar, A. «Hot (unfinished / uncool) past» in oral history stories. *Fighting brotherhood* (on the example of interviews with participants of the Russian-Ukrainian war). URL: <https://www.academia.edu> (access date: 15.06.2021) [in Ukrainian]
13. *Adaptation to the civilian life of veterans of the Russian-Ukrainian war* [online]. Available at: <https://dismp.gov.ua/adaptatsiia-do-tsyvilnoho-zhyttia-veteraniv-rosijsko-ukrainskoi-vijny/> (access date: 15.06.2021)
14. Book of memory of the fallen for Ukraine [online]. Available at: <https://memorybook.org.ua/indexfile/statage.htm>

Отримано 29.04.2021

## ВИМОГИ ДО СТАТЕЙ

*Стаття, що подається на розгляд повинна містити:*

1. Шифр (бібліографічні показники) УДК.
2. Назва статті (великими літерами).
3. Прізвище, ім'я, по батькові автора.
4. Наукове звання, посада, місце роботи автора (поштова адреса закладу, де працює автор та поштовий індекс).
5. ORCID автора.
6. Електронну адресу автора.
7. Анотації до статті українською, російською та англійською мовою (не менше 1800 знаків кожна) мають відображати усі структурні елементи статті.
8. Ключові слова до статті (українською, російською та англійською мовами).
9. Текст статті.
10. Назва статті, прізвище автора, наукове звання, посада, місце роботи (поштова адреса закладу, де працює автор) українською, російською та англійською мовами.

*При наборі тексту треба дотримуватися наступних вимог:*

1. Рисунки та діаграми повинні бути зроблені у додатку до *Microsoft Word - Microsoft Graph*. Будь ласка, використовуйте для графіків та діаграм кольори від чорно до білого (можна додавати «штриховку» та «узори»).

2. Шрифт – *Times New Roman*, розмір – 12, інтервал – 1,5

3. Поля – 2 см

*Перелік літератури подається наприкінці статті у порядку згадування.*

**Бібліографія** оформлюється відповідно до Національного стандарту України ДСТУ 8302:2015. Бібліографічне посилання. Загальні положення та правила складання. Київ, 2016. 16 с. [http://akademperiodyka.org.ua/sites/default/files/References\\_settings\\_0.pdf](http://akademperiodyka.org.ua/sites/default/files/References_settings_0.pdf)

**References** – джерела з цього списку, перекладені англійською мовою та оформлені згідно з міжнародним бібліографічним стандартом *HARVARD style* <https://www.mendeley.com/guides/harvard-citation-guide>  
У кінці перекладеного джерела додаємо [in Russian], [in Ukrainian] без крапки до чи після квадратної дужки.

Статті приймаються електронною поштою [socioedition@karazin.ua](mailto:socioedition@karazin.ua).

Обсяг статті 20000-30000 знаків.

Редакція зберігає за собою право скорочувати статті й правити мову статті (без викривлень позиції автора).

Редакційна експертиза статей виконується виключно для внутрішнього користування.

*До друку приймаються лише наукові статті, які мають такі необхідні структурні елементи:*

1. Постановка проблеми в загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями.
2. Аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми і на які спирається автор; виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, яким присвячується стаття.
3. Формулювання мети статті.
4. Виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів.
5. Висновки з даного дослідження і перспективи подальших розвідок в обраному напрямі.

Автори статей несуть відповідальність за достовірність наведених у статті даних, результатів дослідження та обґрунтованість зроблених висновків, а також за порушення авторських прав при використанні зовнішніх матеріалів. Подаючи статтю до редакції, автори тим самим засвідчують, що під час проведення дослідження і підготовки статті вони дотримувались етичних вимог, зокрема Кодексу етики Міжнародної соціологічної асоціації (ISA) ([http://www.isa-sociology.org/about/isa\\_code\\_of\\_ethics.htm](http://www.isa-sociology.org/about/isa_code_of_ethics.htm)), Кодексу професійної етики соціолога (САУ) (<http://sau.in.ua/app/uploads/2019/07/Kodeks-socziologa.docx>), а матеріали, які вони подають, є оригінальними і раніше не публікувались.

З усіх питань звертатися до *Сокурянської Людмили Георгіївни ((057)707-54-90 та*

*Остроухової Анни Сергіївни ((057) 707-53-89).*

E-mail: [socioedition@karazin.ua](mailto:socioedition@karazin.ua)



**СОЦІОЛОГІЧНИЙ ФАКУЛЬТЕТ  
ХАРКІВСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ імені В. Н. Каразіна****Адреса: Харків, 61022, майдан Свободи, 6****Телефон: (+38 057) 707-53-97****факс: (+38 057) 714-14-08****E-mail: socio@karazin.ua****Рівень акредитації: IV**

Соціологічний факультет заснований у 1990 році. Він став першим серед подібних факультетів в університетах України. Науковою, методичною та кадровою базою розвитку соціологічної освіти в університеті стала створена ще в 1963 році лабораторія соціологічних досліджень – один з перших в Україні та СРСР наукових соціологічних підрозділів. Підготовку фахівців у галузі соціології було започатковано в 1980 році, коли було створено кафедру соціології, що почала здійснювати спеціалізацію з соціології на економічному факультеті.

Фундатором розвитку соціології в Харківському університеті, засновником визнаної серед науковців Харківської соціологічної школи по праву вважається доктор філософських наук, професор, академік Міжнародної академії наук вищої школи Олена Олександрівна Якуба (1929-2002).

У складі факультету 6 кафедр: соціології, прикладної соціології та соціальних комунікацій, соціології управління та соціальної роботи, методів соціологічних досліджень, політичної соціології, медіакомунікацій. Факультет має сучасні комп'ютерні класи, мультимедійні аудиторії та ресурсний центр.

На факультеті навчається близько 800 студентів за спеціальностями «Соціологія» (освітні програми бакалавріату – «Соціально-політичні та маркетингові дослідження», «Соціологія комунікацій, реклами та зв'язків з громадськістю»; магістратури – «Соціальні технології», «Соціальний менеджмент»), «Соціальна робота», «Політологія», «Журналістика» (освітні програми бакалавріату – «Медіакомунікації та зв'язки з громадськістю»; магістратури – «Медіакомунікації», «Стратегічні комунікації та нові медіа»). Факультет має денне та заочне (дистанційне) відділення.

Соціологічний факультет здійснює навчання за освітньо-науковою програмою підготовки докторів філософії за спеціальністю 054 «Соціологія». На факультеті працює Спеціалізована вчена рада із захисту докторських дисертацій з соціології.

Студентам факультету пропонуються десятки різноманітних навчальних курсів, серед яких «Історія класичної соціології», «Методологія та організація соціологічних досліджень», «Соціологія молоді», «Соціологія економіки», «Соціологія міста», «Соціологія культури», «Соціологічні основи маркетингу», «Конфліктологія», «Етносоціологія», «Зв'язки з громадськістю», «Спічратинг», «Гендерні дослідження», «Соціологія реклами», «Соціологія масових комунікацій», «Електоральна соціологія», «Політичні еліти та лідерство», «Політична регіоналістика», «Медіатеорія», «Інтернет-комунікації та веб-дизайн», «Кіберкультура», «Медіамистецтво», «Медіаменеджмент» та багато інших.

Одним із найважливіших принципів діяльності факультету є органічне поєднання освітнього процесу та науково-дослідницької діяльності. Головним напрямком наукової діяльності факультету є дослідження процесів трансформації українського суспільства, в рамках якого вивчаються найбільш актуальні проблеми сучасності, в тому числі зміни стратифікаційної системи, соціально-політичної та економічної поведінки, соціальні регулятори трудових відносин, система соціального захисту населення України, якості життя, проблеми молоді та освіти тощо.

Випускники факультету працюють в органах державного управління та місцевого самоврядування, університетах, дослідницьких та аналітичних експертних центрах, фірмах з вивчення громадської думки, консалтингових, рекламних, туристичних, маркетингових та рекрутингових агенціях, медіабізнесі, прес-службах, засобах масової інформації, соціальних службах по роботі з різними соціальними групами та верствами населення, благодійних установах та громадських організаціях тощо.

Соціологічний факультет виступає організатором міжнародних наукових конференцій «Харківські соціологічні читання» (з 1994 р.), «Якубинська наукова сесія» (з 2004 р.), «Соціологія у (пост)сучасності» (з 2003 р.), а також Школи молодого соціолога (з 1997 р.). Вони стали популярними та здобули авторитет не тільки серед вітчизняних фахівців, але і серед соціологів ближнього та дальнього зарубіжжя.

**Наукове видання**

**ВІСНИК**  
ХАРКІВСЬКОГО  
НАЦІОНАЛЬНОГО  
УНІВЕРСИТЕТУ імені В. Н. КАРАЗІНА

Серія  
**«Соціологічні дослідження  
сучасного суспільства:  
методологія, теорія, методи»**

**Випуск 46**

Збірник наукових праць

Українською, російською та англійською мовами

Комп'ютерне верстання Остроухова Г. С

Підписано до друку 30.06.2021 Формат 60X84 / 1/8  
Папір офсетний. Друк ризографічний. Ум. друк. арк. 7,3 Обл.-вид. арк. 8,5  
Наклад 100 пр.

61022, Харків, майдан Свободи, 4  
Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна  
Видавництво.

Надруковано: Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна  
61022, Харків, майдан Свободи, 4  
Тел.: 705-24-32

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 3367 від 13.01.09